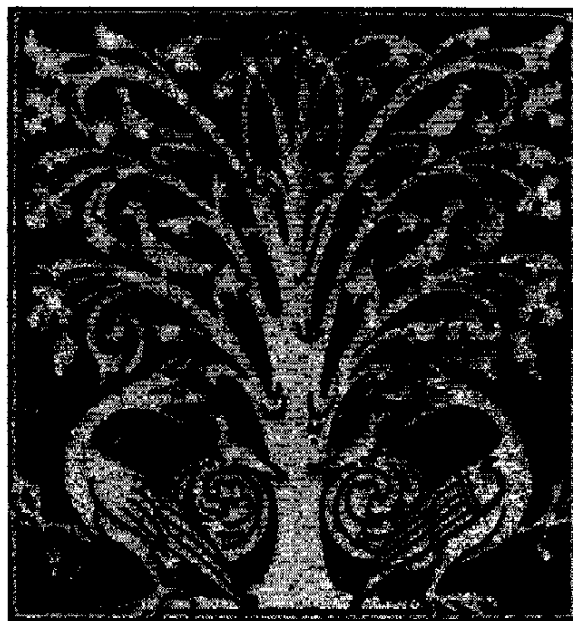

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

4 • 2003

Stad och landsbygd i 1600-talets Österbotten
Samfamiljesystemet i Finland och Estland
Bergson och Finland

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag. Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

CAFE
Kaffka

Svenska Teatern
tfn 171 380
050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTE, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. Telefon 09/618 77 553,

fax 09/618 77 550,

[Http://pro.tsv.fi/historisk-tidskrift](http://pro.tsv.fi/historisk-tidskrift).

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på 5 € för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

De österbottniska städernas differentiering från landsbygden under 1600-talet

PETRI KARONEN

I denna uppsats granskas i första hand grundandet av de första österbottniska städerna – Uleåborg, Vasa, Gamlakarleby och Nykarleby – och dessa städers differentiering från landsbygden under stormaktstiden. I andra hand fåsts uppmärksamhet vid Brahestad, Jakobstad och Kristinestad, vilka grundades vid 1600-talets mitt.

Den mest intensiva fasen i grundläggandet av städer i Österbotten och Norrland sammanföll med de två första decennierna av 1600-talet, då det svenska riket i sina stormaktssträvanden började satsa på ekonomiska och mänskliga resurser mer än någonsin tidigare. Också tillkomsten av en handelspolitik som har definierats som merkantilistisk var en central bakgrundsfaktor: statsmakten ansåg att det var betydligt lättare och nyttigare att beskatta olika produkter och tjänster än att fortsätta att gynna det gamla systemet som baserade sig på lanthandel. Grundandet av Uleåborg (1605), Vasa (1606), Gamlakarleby (1620) och Nykarleby (1620) skedde på ett likartat sätt och städerna påminde i många avseenden om varandra, även om varje stad naturligtvis också hade specifika drag.

I Sverige kunde bara monarken grunda städer, så ett gemensamt drag hos alla städer var att de *grundades* av staten, inte *föddes* spontant. Som motiv bakom grundläggningen omnämndes ofta i fundamentsbrev den lokala befolkningens önskemål att erhålla stadsprivilegier för sin boningsort. Följaktligen tillkännagav kung Karl IX den 2 oktober 1606 att det skulle grundas en stad i Mustasaari (Korsholms) socken i närheten av en likalydande herrgård, eftersom det annars inte fanns några städer i området. Kungen uppgav att invånarna själva hade anhållit om stadsprivilegier. Påståendet förefaller dock inte trovärdigt. Det verkar snarare ha varit fråga om kronans egen motive-

ring, med vilken den önskade sig kunna legitimera grundläggningsbeslutet och uppnå så goda resultat som möjligt för att klara av den besvärliga första fasen. Också i inledningarna till privilegierna för Gamlakarleby och Nykarleby hänvisas till undersåtarnas eget önskemål att bilda en stad. Inte heller i dessa fall låter motiveringen hållbar, för det förekom ofta allvarliga konflikter mellan nya stadsbor och lokala bönder.¹ Det var således först och främst fråga om statsmaktens egen vilja att skapa urbana tätorter. De österbottniska städerna skapades förstas inte ur intet, utan valet träffade ofta en ort som hade fungerat som marknadsplats eller hamn.²

Inom forskningen har Uleåborg och Vasa inte tillräckligt uppmärksamats tillsammans, trots att städerna – liksom Gamlakarleby och Nykarleby – var systerstäder.³ ”Parstäderna” grundades samtidigt, de fick i praktiken likadana privilegier och även deras inre utveckling skedde i hög grad i en likadan riktning. Trots det hade varje stad en egenartad lokal stadskultur som framträdde i synnerhet inom förvaltningen och domstolsväsendet.

Statsmakten behandlade Uleåborg och Vasa som par redan i början av 1600-talet, första gången sommaren 1600, då staten på allvar förberedde grundandet av städer i Österbotten.⁴ På motsvarande sätt som Gamlakarle-

¹ *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer (PRFSS)*. Fjärde delen (1592–1611). Utgiven av Folke Lindberg och Folke Sleman (Stockholm 1946), nr 217 (Vasa 2.10.1606); *Armas Luukkko, Vasa stads historia I. 1606–1721*. Till svenska av Kurt Jern (Vasa 1972), s. 54. Beträffande Gamlakarleby och Nykarleby se *PRFSS*. Femte delen (1611–1620). Utgiven av Folke Sleman (Stockholm 1964), nr 202, 203 (Nykarleby 7.9.1620 och Gamlakarleby 7.9.1620). Beträffande initiativen till grundandet av staden se t.ex. Axel Mickwitz, Sylvi Möller, *Gamlakarleby stads historia*. Del I. *Tidsskedet 1620–1713* (Åbo 1951), s. 13–15; C. J. Gardberg, *Handelsplatser, städer, vägar och broar*, *Svenska Österbottens historia IV* (Vasa 1983); Eino Jutikkala, Märjatta Hietala, Kokkola–Gamlakarleby, *Scandinavian Atlas of Historic Towns. New series*, N:o 1. Finland (Helsinki 1990), s. 6. Bland andra Sune Åkerman (’Stadsgrundningarna i övre Norrland’, *Faravid XX–XXI* (Jyväskylä 1998), s. 391) anser att bönderna motsatte sig grundandet av städer i Västerbotten. Också för Österbottens vidkommande bestyrks motsvarande antagande av besvären från orter som låg nära städerna. Se t.ex. *Armas Luukkko*, s. 58.

² Se t.ex. Ingmar Calonius, ’Orsakerna till städerna Nykarlebys, Jakobstads och Gamlakarlebys uppkomst. Några kapitel ur en ofullbordad undersökning’, *Fennia* 80, N:o 2 (Helsingfors 1957).

³ På västra sidan av Bottenviken hade denna utveckling ägt rum redan tidigare, när Hudiksvall (1582) och Härnösand (1585) grundades. Under 1620-talet uppstod Söderhamn (1620), Luleå (1621), Piteå (1621), Torneå (1621), Umeå (1622) och Sundsvall (1624).

⁴ *PRFSS*. Fjärde delen, nr 135 (16.6.1600). Dokumentet omnämner att Sveriges lagar för-

by och Nykarleby fick också dessa städer privilegier som på alla punkter var identiska.⁵ Därför är det motiverat att också i forskningen behandla städerna som par, d.v.s. jämföra dem med varandra och med de två andra parstäderna.

Man kan inte tala om någon grannsämja mellan "gamla" och "nya" österbottniska städer, då såväl Vasa som Uleåborg yrkade på att deras yngre konkurrenter skulle läggas ned. Å andra sidan förekom inte några motsvarande stridigheter mellan Vasa och Uleåborg eller mellan Gamlakarleby och Nykarleby. De två sistnämnda städerna samarbetade till och med vid riksdagarna, vilket var relativt sällsynt för 1600-talets städer – den förenande faktorn var kravet att dra in privilegierna för de senare tillkomna österbottniska städerna, vilka hade grundats i mitten av 1600-talet.⁶

Inom forskningen rörande den förindustriella tidens städer har muren – det mest konkreta uttrycket för gränsen mellan stad och landsbygd – ofta omnämnts som en av de centrala särskiljande faktorerna i differentierings-

bjöd handel på andra platser än i städer eller på bestämda marknadsplatser. Beträffande Uleåborgs och Vasa privilegier se t.ex. *PRFSS*. Fjärde delen, nr 285 (Privilegier för Uleåborg 26.9.1610) och 295 (Privilegier för Vasa 30.1.1611). Jfr t.ex. A. H. Virkkunen, *Oulun kaupungin historia I* (Oulu 1953), s. 87; Jouko Vahkola, 'Oulun historia kaupungin perustamisesta isoonvihaan', *Valkean kaupungin vaiheet. Oulun historiaa*. Studia Historica septentrionalia 13. Toimittanut Kyösti Julku (Jyväskylä 1987), s. 88–89; Armas Luukko, *Nuijasodasta isoonvihaan. Etelä-Pohjanmaan historia III* (Vaasa 1945), s. 218; Luukko, *Vasa stads historia*, s. 53, 56; Ilkka Mäntylä, 'Kaupunkikehityksen suuntaviivat Pohjois-Suomessa', *Faravid XX–XXI*. (Jyväskylä 1998), s. 337.

⁵ *PRFSS*. Femte delen, nr 202 (Privilegier för Nykarleby 7.9.1620) och 203 (Privilegier för Gamlakarleby 7.9.1620).

⁶ Vasabornas petitioner om nedläggande av Nykarleby behandlas t.ex. i Luukko, *Nuijasodasta isoonvihaan*, s. 221; samarbetet mellan Gamlakarleby och Nykarleby för att nedlägga Jakobstad och Brahestad behandlas i V. K. E. Wichmann, *Nykarleby stad 1620–1920. En minnesskrift, utarbetad med anledning av stadens 300 åriga tillvaro* (Helsingfors 1920), s. 24. En allmän bild av läget presenteras i Nils Ahnlund, *Ståndsriksdagens utdanning 1592–1672, Sveriges riksdag. Förra avdelningen. Riksdagens historia intill 1865*. Tredje bandet (Stockholm 1933) och Pentti Renvall, 'Ruotsin vallan aika', *I Suomen kansanedustuslaitoksen vaiheet 1850-luvun puoliväliin. Suomen kansanedustuslaitoksen historia*. Ensimmäinen osa (Helsinki 1962). En motsvarande situation upprepade sig omedelbart efter stora ofreden, när de österbottniska städerna å ena sidan försökte samarbeta för att utvidga seglationsfriheten till att gälla även Bottenviken men å andra sidan i tur och ordning framförde krav på att deras grannar skulle nedläggas; se närmare t.ex. Voitto Ahonen, *Jälleenrakennuksen politiikka ja talous. Kaupunkien toipuminen isostavihasta noin vuoteen 1740*, *Historiallisia Tutkimuksia* 146 (Helsinki 1988), s. 49–50.

processen.⁷ I det svenska rikets kärnområden fanns dock bara tre medeltida städer (Stockholm, Viborg och Kalmar), där stadsbebyggelsen skiljdes från landsbygden av en mur, men också i dessa städer spred sig bebyggelsen utanför murarna.

Tidsmässigt verkar diskussionen om en differentiering mellan stad och landsbygd ändå ha koncentrerat sig på industrialiseringsperioden. Intresset har fokuserats i synnerhet på planläggning, byggnadssätt och analys av stadsplanering och urbant utrymme.⁸ I detta sammanhang kan dessa aspekter förbises: trots att de fungerar som viktiga normer, vilka styr städernas "inre" liv, har de inte någon avgörande betydelse för frågeställningen i denna artikel.⁹

I denna uppsats undersöks alltså de österbottniska städernas differentiering i förhållande till den omgivande landsbygden och deras utveckling till en "urban miljö". Mycken uppmärksamhet fästs vid tre aspekter: jordområden som städerna fick genom sina privilegier, byggnader som var centrala med tanke på städernas utveckling samt särdrag i lokal förvaltnings- och rättskultur.¹⁰ Den sistnämnda aspekten kartläggs framför allt utgående från redogörelser över tjänstemännens bakgrund; vid analysen tillämpas begreppet "hjärnim-

⁷ Se t.ex. Peter Clark, 'Introduction', Peter Clark, *The Cambridge Urban History of Britain*. Volume II, 1540–1840. Edited by Peter Clark (Cambridge 2000), s. 2; Alexander Cowan, *Urban Europe 1500–1700* (Cornwall 1998).

⁸ Se t.ex. Terttu Pakarinen, *Kahden urbaanin murros. Teollisen kaupungin kaavoitus 1905–1945*, TTKK – A. Yhteiskuntasuunnittelun laitos: julkaisuja (Tampere 1987); Michel Foucault, Paul Rabinow, *Kaupunki, tila, valta*, TTKK – A. yhdyskuntasuunnittelun laitos. Julkaisuja 16 (Tampere 1989); Terttu Nupponen, *Arkkitehdit, sota ja yhteiskuntasuhteiden hallinta. Alvar Aallon Kokemäenjokilaakson aluesuunnitelma tilansäätelyprojektina*, Bibliotheca Historica 52 (Helsinki 2000). Urbaniseringens olika former inom historieforskningen behandlas t.ex. i Lars Nilsson, *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800–980*, Stadshistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria 5 (Stockholm 1989), s. 13–15.

⁹ Se framför allt Gerhard Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600–1715. Mit beiträgen zur Geschichte der Idealstadt* (Lund 1961); Henrik Lilius, 'Stadsbyggnadskonsten 1617–1856', *Stadsväsendets historia i Finland*. Red. Päiviö Tommila (Vanda 1987); Henrik Lilius, 'Kaupunkirakennustaide suurvalta-ajalla', *ARS. Suomen taide* 2 (Keuruu 1988).

¹⁰ Beträffande definitioner se t.ex. Petri Karonen, 'Borgmästare mellan staten och stadssamhället. Förvaltnings- och rättskulturer i det svenska rikets städer under stormaktstiden', *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*. Institutet för rätts-historisk forskning. Serie III. Rätthistoriska skrifter. Första bandet. Red. Börje Harnesk och Marja Taussi Sjöberg (Stockholm 2001), s. 125–127, 132 och där åberopad litteratur.

port” heuristiskt. Att specifika förvaltnings- och rättskulturer utvecklades verkar i hög grad ha hängt samman med utländska handelsmäns inflyttning, vilka också utövade inflytande på städernas styrelse.

Här är avsikten inte att påstå att den urbana bebyggelsen representerade en livsstil som var på något sätt ”bättre” än sättet att leva på landsbygden – när allt kommer omkring baserade sig det svenska rikets makt i hög grad just på den starka jordbrukssektorn. Syftet är i stället att begrunda varför städerna differentierade sig från landsbygden och varför städernas differentieringsprocesser i hög grad skiljde sig från varandra.

I denna framställning behandlas stadssamhällena först och främst utgående från den ram som privilegierna bildade, för dessa bestämde i hög grad hur stadsborna, som ju levde i ett ståndssamhälle, förhöll sig till sitt eget område.¹¹

Olikheter mellan stad och landsbygd: normer och praxis

I städerna uppstod snart tydliga urbana drag som skiljde dem från byarna på landsbygden. Också de österbottniska städerna fungerade som centra för administration och utbyte, och de hade rikliga kontakter med andra centralorter.¹² Å andra sidan, just på grund av detta var städerna inte lösgjorda från den omgivande landsbygden. Till exempel Åke Sandström¹³ framhåller städernas förbindelser med landsbygden: *fysiskt* är kontakten mellan stad och landsbygd självklar och viktig, men vad sägs om den *andliga* förbindelsen? Betraktades de från landet inflyttade borgarna i de nya städerna alltjämt som ”lantbor”?

De särskiljande faktorerna mellan stad och landsbygd kan för det första delas in i allmänna, formella faktorer och för det andra i faktorer som är specifika för varje stad och som i detta sammanhang kallas för informella faktorer. Mellan dessa två grupper placerar sig ett slags grå zon som *förenar* staden med landsbygden.

¹¹ Hur lokalsamhället borde definieras utgör en egen betydande forskningsfråga som dock förbigås i detta sammanhang. Se dock t.ex. Pentti Renvall, *Nykyajan historiantutkimus* (Porvoo 1965), s. 262–283; Heikki Lehtonen, *Yhteisö* (Tampere 1990).

¹² Beträffande dessa funktionalistiska uppgifter som städerna hade se Cowan, *Urban Europe*, s. 15.

¹³ Åke Sandström, *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*, Studier i stads- och kommunhistoria 15. Utg. Lars Nilsson (Stockholm 1996).

Den viktigaste av de formella särskiljande faktorerna vid nya tidens början var lagstiftningen. I städerna iakttogs en annan lagstiftning, även om Magnus Erikssons stadslag i många avseenden bara var en bearbetad version av landslagen som i enlighet med sitt namn avsåg landsbygden. Ju längre in på 1600-talet man kom, desto större blev skillnaderna: till exempel städernas ekonomiska lagstiftning började skilja sig avsevärt från normerna ute på landsbygden.

Städernas särartade självstyre härledde sitt ursprung från stadslagen, enligt vilken stadens administration ombesörjdes av borgmästare och råd, d.v.s. en eller flera borgmästare assisterade av ett visst antal rådmän (vanligtvis 6–10). Rättsväsendets *varaktighet* och den hithörande rättssäkerheten samt det reguljära domstolsväsendet fanns inte på landsbygden. Dels på grund av dessa orsaker förefaller städerna i ljuset av bevarat domstolsmaterial betydligt ”farligare” än landsbygden, ; dels beror saken också på att såväl den formella (rättsväsendet och statsmakten) som den informella sociala kontrollen (invånarnas egen kontroll) var strängare i staden än ute på landsbygden. Härav följer den paradoxen att det urbana utrymmet på en och samma gång var både ”frigörande” och ”klavbindande”: många invånare lyckades visserligen nå betydliga framsteg i socialt eller ekonomiskt hänseende, men samtidigt reglerades vars och ens verksamhet av det begränsade fysiska området och samhällets kohesion.

Städernas och stadsbornas verksamhet reglerades ytterligare av de privilegier som varje stad erhöll av staten. Med undantag av vissa särgrupper existerade det inte något motsvarande på landsbygden.¹⁴ Privilegiernas betydelse för städernas utveckling var central. Trots att de österbottniska kuststäderna motsatte sig en indelning i stapel- och uppstäder, spelade denna indelning liksom privilegierna en stor roll för städernas öden.

Den gemensamma ekonomiska strukturen fungerade som *en förmedlande faktor* mellan stad och landsbygd, vilka inte var ekonomiskt åtskilda från varandra, utan sammankopplade av ett slags ”grå zon”.¹⁵ Största delen av städer-

¹⁴ Städernas privilegier behandlas t.ex. i A i m o H a l i l a, *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla I*, Historiallisia Tutkimuksia XXVIII: 1 (Helsinki 1942), s. 9; R a i m o R a n t a, 'Stadsväsendet under stormaktstiden', *Stadsväsendets historia i Finland*. Red. Päiviö Tommila (Vanda 1987), passim.; P e t r i K a r o n e n, "RAASTUVASSA TAVATAAN". *Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana*, Studia Historica Jyväskyläensia 51 (Jyväskylä 1995), s. 12–13. Ute på landsbygden anknöt allmogens särfrömmåner eller särfriheter inte direkt till någon funktion, utan det rörde sig om befrielser förknippade med vissa tjänster (t.ex. postbönder och gästgiveriägarna).

¹⁵ S a n d s t r ö m, *Plöjande borgare och handlande bönder*. Järnbruken kan likställas med

nas borgare var mångsysslare. De var beroende av flera olika näringar: boskapsskötsel, jordbruk, fiske, kål- och trädgårdar, lantgårdar ute på landsbygden samt förstås handel och hantverk. Det oaktat eftersträvade kronan liksom stadsborna själva att hålla i kraft stadslagens förbud mot samtidig utövning av två yrken. En borgare som ”officiellt” livnärde sig som köpman hade dock redan på grund av bristande expertis ringa möjligheter att personligen delta i en omfattande kommersiell hantverksproduktion. Anklagelserna om hantverkarnas handelsutövning var däremot vanligare. De allmänna ekonomiska förhållandena i en liten stad var alltså ganska likadana som i en lantby: i båda samhällena kom den huvudsakliga inkomsten från jordbruket och därtill utövades handel och hantverk.¹⁶

Landsbygden behövde således inte staden och inte heller behövde staden landsbygden: båda två var självförsörjande. Skulle det alltså ha varit ekonomiskt motiverat, om alla stadsbor kallblodigt hade skjutit handeln och hantverket åt sidan och koncentrerat sig på jordbruket? Man kan också fråga sig varför lantborna inte lämnade sina byar och flyttade till städerna för att bedriva jordbruk där. Det sistnämnda reglerades visserligen av staten både genom privilegierna och genom treståndsläran, som förkunnades av kyrkan.

Trots detta skulle det – lite tillspetsat uttryckt – ha räckt med tre städer i den östra rikshalvan: Åbo skulle ha kunnat ta hand om södra Finland och Viborg skulle ha kunnat fungera som centralort för östra Finland samtidigt som Österbotten säkerligen skulle ha klarat sig med en enda stad som kunde ha blivit grundad ungefär där som Vasa nu ligger. Distributionen av produkter skulle mycket väl ha kunnat koncentreras till landsbygdens traditionella marknadsplatser. Staten nöjde sig dock under inga omständigheter med bara några få städer. Ur kronans synvinkel var det behändigt med städer av många olika typer, eftersom kronan sålunda kunde maximera sina inkomster, vilket var nödvändigt för krigföringen och dess administrering. För att få in skatter, som betalades i pengar, var kronan beredd att grunda nya städer och förse dem med rättigheter som lantborna inte hade.

små städer: K u s t a a H. J. V i l k u n a, *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*, Historiallisia Tutkimuksia 188 (Tampere 1994); K u s t a a H. J. V i l k u n a, *Arkielämää patriarkalisessa työmiestyhteisössä. Rautaruukkilaiset suurvalta-ajan Suomessa*, Historiallisia Tutkimuksia 196 (Helsinki 1996); se även H a l i l a, *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla I*, s. 11; H a l i l a, *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla II* (1943), s. 16–17.

¹⁶ S a n d s t r ö m, *Plöjande borgare och handlande bönder*, t.ex. s. 43, 62–63.

Donationsjord och jordbruk som möjlighet och hinder för differentiering

Det behövdes förstås mer än bara normer för städernas förvandling till centra för det urbana livet. Därför bör intresset riktas mot andra viktiga förutsättningar för stadens funktioner. Problemet kan angripas genom en analys av jordbrukets ställning i näringsutövningen, differentieringen inom ekonomin samt uppförandet av stadens viktigaste byggnader. Också förändringen i tidsuppfattningen är djupt förankrad i övergången till ett urbant livsmönster.

Långtifrån hela den burskapsägande befolkningen kunde försörja sig på handel och hantverk, och många skaffade sig tilläggsinkomster genom att fiska eller odla. Statsmakten var medveten om läget och erkände realiteterna: kronan gav nya städer så kallad donationsjord, varmed städerna fick mera odlingsjord och andra användbara områden. Dylika donationer, som antingen gavs helt utan kompensation eller mot en årlig avgift, var ofta förknippade med andra nyttjanderätter.

Utgående från den donationsjord som städerna mottog kan man undersöka hur de österbottniska städerna förvandlades till "urbana tätorter".¹⁷ I början av år 1608 anvisade kungen den gamla byn Mustasaaris (Korsholms) jordområden – sammanlagt tretton hemman, vilkas beskattningsvärde var 9½ mantal – för Mustasaari (senare Vasa) stad. Staden grundades på detta område och med undantag för en husägare skaffade sig de lokala bönderna burskap i staden. År 1611 utvidgade de nya privilegierna stadens donationsjord genom att förena också två angränsande byar, Höstves och Runsor, med staden. Dessa två byar låg alltså inte *innanför* staden, men deras invånare blev i fortsättningen tvungna att betala sina kronoskatter till staden, som fick denna sammanlagt nästan nio mantals areal praktiskt taget "gratis". Fast området senare byttes ut i en transaktion med staten och med Korsholms och Vasa grevedömen, förblev Vasa stads donationsjordar ungefär lika stora ända fram till den stora reduktionen.¹⁸ Också i Uleåborg byggdes staden på jord som

¹⁷ Någon omfattande undersökning rörande städernas jordägor har inte gjorts. Enligt Halila (*Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla*, s. 10) ägde städerna i det svenska riket "relativt stora jordområden". Se även Halila, *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla II*, s. 17–24. Jfr. Ranta, 'Stadsväsendet under stormaktstiden', s. 48–50. Oscar Nikula ('Stadsväsendet i Finland 1721–1875', *Stadsväsendets historia i Finland*. Red. Päiviö Tommila (Vanda 1987), s. 207–215) behandlar den av städerna förvaltrade jordens utveckling alltsedan 1720-talet men hänvisar också till läget under stormaktstiden.

¹⁸ Luukkola, *Vasa stads historia*, s. 55–57, 452.

Tabell 1 Donationsjordarna i olika österbottniska städer före den stora reduktionen på 1680-talet (mantalstalen är ungefärliga).

	Grundläggningsort	Donationsjordar	Särskild kompensation
Vasa	Mustasaari (Korsholms) socken (9 1/2 m.)	Höstves (4 11/12 m.) Runsor (4 m.) (delar av ovan nämnda blev utbytta mot norra ladugården i Korsholm år 1633; återbyte på 1650-talet) Södra ladugården i Korsholm och Haga gård (1 m.)	–
Uleåborg	Oulunsuu by och Junttila gård (4 1/2 m.)	I Oulunsuu by (4 m.) sedan år 1647, 8 års skattefrihet	Uleåborgs ladugård (2 1/2 m) 29 riksdaler per år fr.o.m. år 1620
Nykarleby	–	–	Nykarleby kyrkby (tidigare Lappo by) (25 1/2 m.), efter 12 års skattefrihet måste staden årligen erlægga 147 riksdaler
Gamlakarleby	–	–	Byarna Ristiranta och Kuivakunta (inalles 10 2/3 m.), efter 12 friår var årsarrendet 147 riksdaler

Källor: *PRFSS*. Fjärde delen; *PRFSS*. Femte delen; *PRFSS*. Sjätte delen; Luukko, *Vasa stads historia*; Virkkunen, *Oulun kaupungin historia*; Wichmann, *Nykarleby stad*; Mickwitz – Möller, *Gamlakarleby stads historia*.

ägdes av en redan existerande by. En ny politik kan urskiljas i den transaktion som ägde rum mellan kronan och Uleåborg stad år 1620: staden fick de jordområden som hade ägts av Uleåborgs ladugård – dock inte gratis, utan mot en årlig hyra på 29 riksdaler (tabell 1).¹⁹

Vasa och Uleåborg hade relativt goda förutsättningar att utvecklas som städer, eftersom båda fick utrymme för odlingar och byggnader i praktiken gra-

¹⁹ *PRFSS*. Fjärde delen, nr 187 (3.1.1605); Virkkunen, *Oulun kaupungin historia*, s. 99–100, 103.

tis, vilket var betydelsefullt med tanke på den urbana differentieringsprocessen. Dessa två städer fick också till och med 20 friår.

Läget var annorlunda i Gamlakarleby och Nykarleby. Uleåborg fick arrendera ladugårdsområdet samma dag som dessa två nya städer grundades i Österbotten. Gamlakarleby och Nykarleby fick i praktiken ingenting utan avsevärd kompensation. Även om den tolv år långa frihetsperioden från kronoskatterna var viktig i sig, blev båda städerna förpliktade att erlägga en stor hyra för sina jordägor.²⁰ Bakom denna nya praxis låg kronans brist på pengar, vilket tvingade staten att utarrendera skatter och effektivera uppbörderna av penningsskatter. Det nya systemet var på många sätt motiverat: statsmakten förstod att små städer inte skulle bli guldgruvor särskilt snabbt – en viktig orsak därtill var att utrikeshandeln var helt utesluten på grund av centraliseringssträvandena i handelspolitiken (stapelpolitiken och det så kallade bottenska handelstvänet).²¹

Tack vare städernas omfattande jordområden lyckades småborgarna säkra sin utkomst också med hjälp av mindre inkomster. Stora jordägor som hade förvärvats mot särskild kompensation medförde dock det problemet att Gamlakarleby och i synnerhet Nykarleby bevarade sin karaktär som "lantbyar" längre än Uleåborg och Vasa. I de två sistnämnda städerna, som alltså var femton år äldre än det andra stadsparet, lyckades invånarna snabbare koncentrera sig på handel och hantverk.²²

Förhållandet mellan staden och dess donationsjord var en av de viktigaste faktorerna i den process som ledde till att staden blev "självständig" från den omgivande landsbygden. Vasa och Uleåborg lyckades undgå de flesta problem som gjorde sig kända i unga städer. Vad de äldre städerna angick flytta-

²⁰ Den årliga hyra på 147 riksdaler eller nästan 900 silverdaler som Gamlakarleby och Nykarleby betalade till staten kan jämföras med t.ex. de inkomster som Åbo fick från sin donationsjord: på 1600-talet var den årliga avraden något under 500 silverdaler. Halila, *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla II*, s. 17.

²¹ Se t.ex. Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Studia Historica Upsaliensia 161 (Uppsala 1990); Jan Lindgren, 'The Swedish "Military State", 1560–1720', *SJH* 1985; Nils Erik Villstrand, 'Adaptation or Protestation: Local Community Facing the Conscription of Infantry for the Swedish Armed Forces, 1620–679', *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Edited by Leon Jespersen (Odense 2000).

²² PRFSS. Femte delen, nr 202 (Privilegier för Nykarleby 7.9.1620); Wichmann, *Nykarleby stad*, s. 19; Mickwitz – Möller, *Gamlakarleby stads historia*, s. 13–15, 61–62; PRFSS. Femte delen, nr 203 (Privilegier för Gamlakarleby 7.9.1620).

de lantborna med litet knot in i staden men började sedan på allvar idka urbana näringar, vilket var viktigt för den urbana kulturens etablering.

Övergången skedde dock inte utan motsättningar. I Vasa och Uleåborg spelade konflikterna med utomstående bönder en viktig roll. Redan år 1612 ville Höstves och Runsors byar ha tillbaka sin tidigare status som kronoarrondatorer. Byborna verkar ha varit medvetna om stadens särkaraktär, eftersom de kunde dra sina egna slutsatser om stadsborna: hela staden var i deras tycke alldeles onyttig.²³ Dylåka klagomål främjade inte samarbetet mellan stad och landsbygd, men förstärkte stadsbornas – och lantbornas – identitet.²⁴ Läget var likadant i Uleåborg, där bönderna från omnejden hade speciellt svårt att acceptera att stadsborna fick bruka en äng som hade donerats till staden.²⁵

Vasaborna var från första början tvungna att idka handel eller hantverk, vilket utan tvekan var en särskiljande faktor i förhållande till många andra städer.²⁶ Intensivt jordbruk lyckades inte heller särskilt bra i Uleåborg, eftersom skörden blev ganska anspråkslös i norr. Också i dessa avseenden skiljde sig Uleåborg och Vasa avsevärt från landsbygden. Enligt tiondelängder odlade tjugofem Vasaborgare jord år 1617, och av dessa hade ett tiotal ursprungligen bott i den gamla byn Mustasaari (Korsholm). Tio år senare drevs åkerbruk av 37 borgare, d.v.s. ungefär varannan. Först på 1640-talet blev jordbruket "en näring, som idkades av alla och envar". Vid den tidpunkten betalades sädestionden av nästan nittio av stadens omkring hundra borgare, men antalet gamla Mustasaaribor var bara fem. Luukko skriver att "(r)elativt sett var odlarnas antal störst just vid seklets mitt".²⁷

²³ K. V. Åkerblom, *Korsholms historia*. Första delen (Vasa 1941), s. 255; Luukko, *Vasa stads historia*, s. 58. Att staten agerade systematiskt för att förse nygrundade städer med jordområden framgår i den recension som Arvi Korhonen ('Kaupunkihistoriallinen yleisteos', *HAik* 1942, s. 115–118) har gjort av Aimo Halilas avhandling (*Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla I*).

²⁴ Beträffande gränsdragningen mellan "oss" och "andra" se t.ex. Seppo Knuutila, Antti Paasi, 'Tila, kulttuuri ja mentaliteetti. Maantieteen ja antropologian yhteyksiä etsimässä', *Maanaajista maalaisaateliin. Tulkintoja toisesta historian, antropologian ja maantieteen välimaastossa*. Toimittanut Kimmo Katajala. SKS tietolipas 140. (Helsinki 1995).

²⁵ Virkkunen, *Oulun kaupungin historia*, s. 101–102.

²⁶ Jfr Luukko (*Vasa stads historia*, s. 346), som konstaterar: "Paradoxalt nog var stadsborna under merkantilismens glanstid i stor utsträckning beroende av det jordbruk, som av statsmakten värderades så lågt."

²⁷ Detta borde förstås undersökas också utgående från materialet rörande Gamlakarleby och Nykarleby. Om Vasa se Luukko, *Vasa stads historia*, s. 351–352, ur vilken citaten härrör.

Jordbrukets tillväxt berodde ingalunda på att de urbana näringarna inte skulle ha varit inkomstbringande eller att befolkningen skulle ha föredragit en "återgång till primärnäringen". Tvärtom, de österbottniska städerna idkade en omfattande seglation och fraktfart från och till Stockholm. De förmedlade böndernas varor till huvudstaden precis så som det föreskrevs i de normativa instruktionerna för stapelsystemet. Inte alla bondeprodukter, t.ex. tjära, dög till föda. När bönderna började driva en allt mer industrialiserad tjärproduktion, blev Österbotten, som redan tidigare med nöd och näppe hade varit självförsörjande på spannmål, allt mer beroende av spannmålsimport. Att eftersträva "självförsörjning" var därför den bästa lösning som stadsborna kunde komma på. Därtill förvaltade Vasaborna just vid 1600-talets mitt mera donationsjord än någonsin tidigare.²⁸

I Nykarleby registrerades en by som staden hade fått som donation länge som en från staden avskild enhet i mantalslängderna (under uttrycket "kirckbyn som under staden privilegerat är"). I praktiken skilde sig staden inte från landsbygden, tvärtom: i motsats till t.ex. Mustasaariborna började invånarna i kyrkbyn inte idka urbana näringar utan höll fast vid jordbruket.²⁹ Borgerskapet försökte visserligen strax efter grundläggningen åstadkomma en förändring, vilket framgick t.ex. av att nykarlebyborna försökte utöva inflytande över marknadsplatsernas placering och eftersträvade monopol på deras övervakning.³⁰ Borgerskapet kände också oro över hur kronan tänkte sköta sina förpliktelser, eftersom bönder måste omplaceras efter att deras boplatser hade övergått i stadens ägo. Redan omkring fem år efter stadens grundande hade stadsborna bett regenten sköta tvångsinlösningen av före detta bondehemman, eftersom bönderna vägrade lämna sina gårdar, vilket försvårade byggnadsarbetet. Bönderna ville inte bli borgare, utan de ville fortsätta i samma spår som sina fäder.³¹

²⁸ Se t.ex. Nils Erik Villstrand, 'Med stor möda i en hop gropar i marken. Tjärbränning kring Bottniska viken under svensk stormaktstid', *HTF* 1992:1.

²⁹ T.ex. Mantalslängder, Österbotten 1637: f. 495–496, Kammararkivet, Riksarkivet, Stockholm. Läget blev så gott som oförändrat i flera decennier, ty en tredjedel av invånarna bodde i kyrkbyn år 1636 och ännu en fjärdedel år 1659. Se Mantalslängder Västerbotten 1642–1725, mantalslängder 1659, f. 444–445v, KA, RA. Jfr. också *Wichmann, Nykarleby stad*, s. 62.

³⁰ T.ex. många städers petitioner och besvär till kungen på 1620-talet, *PRFSS*. Sjätte delen (1621–1632). Utgiven av Carl-Fredrik Corin och Folke Sleman (Stockholm 1985).

³¹ "effter dhe ähn nu säsåm tillförende alle sittie på sijne heeman och stadhen inthett

Enligt Eino Jutikkala använde staten exceptionella tvångsåtgärder vid grundandet av nya städer: kronan förändrade egenmäktigt jordarnas natur på alldeles samma sätt som den hade gått till väga under 1500-talet, då kungsgårdarna hade grundats. Vanligtvis löste staten visserligen själv in gårdarna eller bytte ut dem mot kronohemman på andra orter. Kronoarrendatorerna däremot blev vräkta utan nåd.³²

”Urbaniseringen” av Nykarleby försvårades mest av att kronan inte skötte sina förpliktelser vid omplaceringen av bönderna. År 1627 förbjöds nykarlebyborna av kungen att vräka fyra skattebönder från stadens ägor innan man funnit motsvarande kronohemman åt bönderna.³³ Differentieringen från landsbygden skedde alltså långsamt också i dessa avseenden. Samma problem drabbade Gamlakarleby, där kronan inte heller löste in böndernas jordar, som hade donerats till staden. Problemet torde dock ha varit lindrigare än i Nykarleby.³⁴

I gamla städer utgjorde jordegendomen en viktig stödpelare i processen under vilken staden ”lösgjorde sig” från landsbygden. I yngre städer däremot rörde det sig snarare om en börda. De allra yngsta städerna, som fick sina privilegier vid 1600-talets mitt, vore också värda en detaljerad analys, men en sådan faller utanför ramen för denna uppsats.³⁵

Städernas ”särskilda byggnader”

I nästan var och en av den östra riksdelens städer, så ock i Österbotten, styrde en och samma kyrkoherde både lant- och stadsförsamlingen. Också kyrkan var vanligtvis gemensam.³⁶ I Österbotten anhöll städerna dock enträget om

wthrymme ähn nu hafwer wthan stort inpass och oförrätt på deres boskap, der dhe på böndernes äghår finnes, säsåm dhe ingen annan wthwäg hafwe”. *PRFSS*. Sjätte delen, nr 133, kungligt beslut i Stockholm 10.6.1625 och en hithörande separat redogörelse för ett odaterat besvär som borgmästaren i Nykarleby Gabriel Ljungosson vidarebefordrade till Axel Oxenstierna (med en önskan att denne skulle vidarebefordra besväret till kungen). Besväret härrör från omkring år 1623, s. 327 (punkt 4).

³² Jordfrågan behandlas mer ingående i Eino Jutikkala, ”Tomtbesittningen och kampen om regulariteten i Sverige-Finlands städer. En studie efter ett föredrag vid Finska vetenskaps societetens sammanträde den 15 januari 1962”, *SSF Årsbok - Vuosikirja* XL. 1961-1962 (Helsingfors 1963), s. 5-11.

³³ *PRFSS*. Sjätte delen, nr 184 (Kungligt brev till Nykarleby 23.11.1627).

³⁴ Mickwitz - Möller, *Gamlakarleby stads historia*, s. 61.

³⁵ Jfr. Ranta, ’Stadsväsendet under stormaktstiden’, s. 47-48.

³⁶ Bland Finlands städer var Åbo den enda som hade en självständig stadsförsamling. Nikula, ’Stadsväsendet i Finland 1721-1875’, s. 235.

egen kyrka. Önskemålet motiverades ofta av trängseln som bristen på utrymme hade förorsakat, men det rörde sig om mer än så.

De mest långtgående planerna gjordes i Vasa, där invånarna redan vid 1620-talets mitt övervägde att bygga en egen stor kyrka. Initiativtagaren var den tyskfödde borgaren Per Siulsson, som senare utsågs till stadens första kungliga borgmästare.³⁷ Hans roll i stadens differentiering från landsbygden var betydande också på andra sätt: han föreslog redan 1624 och ånyo 1647 att det skulle byggas en egen kyrka i staden. Planen förverkligades dock inte, emedan den motarbetades inte bara av statsmakten utan också av husbonden för Korsholms och Vasa grevedöme, sedan grevedömet hade grundats (1651). Innehavaren av förläningen, rikets skattemästare Gabriel Bengtsson Oxenstierna stödde emellertid kraftigt utvidgningen av den alltför trånga gråstenskyrkan i Mustasaari (Korsholm), vilken också i fortsättningen användes av både lant- och stadsförsamlingen.³⁸

Ungefär samtidigt hade också invånarna i Nykarleby för avsikt att utvidga den gamla sockenkyrkan som fanns på stadens område. Planen genomfördes före mitten av 1630-talet. I Gamlakarleby byggde man däremot en liten kyrka; "sockenkyrkan" låg enligt stadsborna alltför långt borta. Borgerskapet byggde en egen kyrka, trots att den världsliga överheten i detta fall intog en mycket negativ inställning till alla petitioner från Gamlakarleby.³⁹

³⁷ Per Siulsson behandlas mer ingående t.ex. i Karonen, 'Borgmästare mellan staten och stadssamhället'.

³⁸ Mauno Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat II*, Historiallisia Tutkimuksia XLVIII: II. (Helsinki 1960), s. 111–112; Luukko, *Vasa stads historia*, s. 127–128; Lars Pettersson, 'Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten', *Svenska Österbottens historia V* (Vasa 1985), s. 152.

³⁹ PRFSS. Sjätte delen, nr 133, kungligt beslut för Nykarleby utfärdat i Stockholm 10.6.1625 kungligt beslut i Stockholm 10.6.1625 och en hithörande separat redogörelse för ett odaterat besvär som borgmästaren i Nykarleby Gabriel Ljungosson vidarebefordrade till Axel Oxenstierna. Besväret härrör från omkring år 1623, s. 327 (punkt 3). Pettersson, 'Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten', s. 88–89; om Gamlakarleby se *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet. Andra samlingen 1627–1651*. Med understöd af allmänna medel i tryck utgifna af K. G. Leinberg (Jyväskylä 1893), nr 304; *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet. Fjerde samlingen 1652–1686*. Med understöd af allmänna medel i tryck utgifna af K. G. Leinberg (Helsingfors 1900), nr 91; se också Mickwitz – Møller, *Gamlakarleby stads historia*, s. 18; Pettersson, 'Kyrkor och klockstaplar i svenska Österbotten', s. 96. Staden Uleåborg var ett centrum för församlingen, från vilken invånarna i Muhos under hela stormaktstiden förgäves försökte frigöra sig för att bilda en egen församling.

En återkommande motivering från stadsbornas håll i de ovan anförda exemplen var att sockenkyrkan antingen var för liten eller låg alltför långt borta. Både den andliga och den världsliga överheten förhöll sig tvivlande eller till och med avvisande till stadsbornas avsikter. De ovan nämnda fallen kan tolkas så, att de avspeglade stadsbornas vilja att utmärka sig gentemot landsbygden. Det kunde dock helt enkelt ha varit fråga om deras ovilja att varje söndag eller annan kyrkdag lämna sin stad, varför en egen kyrkobyggnad tedde sig som en praktisk lösning. Trängseln i kyrkan kunde därtill göra det svårt för stadsborna att upprätthålla "statusgränser" genom bänkordningen. Borgarna ansåg sig stå ovanför bönderna i socialt hänseende.⁴⁰

I varje fall önskade stadsborna inte nödvändigtvis att bönderna skulle hålla sig borta från *deras* stadskyrka, eftersom borgarna med blida ögon såg de skatteprestationer och andra utlägg som bönderna erlade för den gemensamma kyrkans underhåll och reovering.⁴¹

Ganska snart efter sitt grundade såg städerna annorlunda ut än de vanliga byarna, även om de med undantag för några höga byggnader i praktiken var lika låga och lika gråa.⁴² Byggnadskulturen tedde sig dock mer regelbunden, även om stadsplanen trots försöken inte kunde förverkligas i sin helhet.

Också detta tyder på ett försök att separera sig från staden. Se V a h t o l a, 'Oulun historia kaupungin perustamisesta isoonvihaan', s. 97.

⁴⁰ Om bänkordningarna se t.ex. V i l k u n a, *Arkielämä patriarkaalisessa työmiestyhteisössä*, s. 50–52.

⁴¹ Som exempel på dylikt kan omnämnas den inflytelserike "grevlige" borgmästaren Henrik Cortes tillvägagångssätt i Brahestad år 1661. Han uppgav å stadens prästerskaps vägnar att byarna Pattijoki och Olkijoki i Salo socken (sammanlagt 30 rökar) låg en halvmil närmare Brahestads kyrka än sockenkyrkan: "med den följdén att invånarna i de nämnda byarna rätt så sällan kommer till Salo kyrka, ty de väljer snarare stadens kyrka". Invånarna i Brahestad föreslog därför för innehavaren av förlåningen, Per Brahe, att byarna skulle övergå i stadens bestämmanderätt, vilket enligt stadsborna inte skulle vålla kyrkoherden i Salo något nämnvärt besvär, eftersom han enligt hörsägner hade tillräckligt med åhörare. Följaktligen avgjorde drotsen saken till fördel för invånarna i Brahestad, även om den ännu måste dryftas tillsammans med biskopen och domkapitlet. *Handlingar rörande finska kyrkan och prästerskapet. Fjerde samlingen 1652–1686*, nr 194. Per Brahes beslut för Brahestad 9.8.1666, citat s. 260, se även nr 363.

⁴² Städernas utseende beskrivs i L u u k k o, *Vasa stads historia*, s. 110 så här: "Med sina krokiga gator, sina låga byggnader och sin omgivning av sumpiga vattendrag, påminde Vasa till en början mer om en rätt bebyggd bondby än om en stad." M i c k w i t z – M ö l l e r, *Gamlakarleby stads historia*, s. 17 yttrar sig i sin tur på följande sätt: "Då stadens äldsta invånare nästan mangrant voro inflyttade landsbor, är det givet att byggnadssättet var det på landsbygden brukliga."

Bland städerna i den östra riksdelen intog de österbottniska dock en särställning vad planeringen och verkställandet av regulariteten angick.⁴³

Städerna omgavs alltsedan 1620-talet med ett tullstaket, vilket konkretiserade tullmuren mellan stad och landsbygd. Trots att tullstaketet inte var någon riktig ”mur”, isolerades staden effektivt också av ett klint byggt tullstaket. Samtidigt drog detta en lätt urskiljbar gräns kring stadens område och det urbana utrymmet. På landsorten däremot var helheten ofta svårare att fånga in, eftersom gränserna var osynliga.

Rådhuset fungerade som det urbana livsmönstrets landmärke, och följaktligen fästes vanligtvis mycket uppmärksamhet vid hur rådhuset såg ut. Rådhusen var två våningar höga byggnader, vilket var ovanligt under tidens förhållanden. De var ibland byggda av sten, men vanligtvis av virke. Med hjälp av ett imponerande rådhus ville stadens ledande gestalter visa var maktcentrumet låg och vem som bestämde i staden. Följaktligen låg rådhuset under statsmaktens, förvaltningsmännens och stadsbornas särskilda beskydd. Rådhusornet eller alternativt stapeln bredvid rådhuset försågs med en klocka som angav tiden. Stadens klocka skilde det urbana livsmönstret från livet ute på landet.⁴⁴

Invånarna i de nya österbottniska städerna försökte bygga så anslående rådhus som möjligt. Byggnaderna blev två våningar höga och försågs med ett torn: t.ex. borgerskapet i Nykarleby hade för avsikt att bygga ett torn redan vid 1620-talets mitt, fast rådhuset ännu inte var alldeles färdigt.⁴⁵ Tornet försågs vanligtvis med ett ur. Uppgifterna om ett rådhusur i Vasa och Uleåborg är från början av 1600-talet, en för finländska förhållanden mycket tidig tidpunkt.⁴⁶

⁴³ Beträffande stadsplanering och olika modeller se t.ex. Juhani Kostet, *Cartographia urbium Finnicarum. Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa*, Monumenta cartographica septentrionalia 1 (Pieksämäki 1995) och Marjut Kirjakkä, *The Orthogonal Finnish Town 1620–1860. Its Structure, Components and Dimensions* (Espoo 1996), särskilt kapitel 4.3.

⁴⁴ Se Lilius, 'Stadsbyggnadskonsten 1617–1856'; Lilius, 'Kaupunkirakennustaide suurvalta-ajalla'; jfr Ranta, 'Stadsväsendet under stormaktstiden'.

⁴⁵ PRFSS. Sjätte delen, nr 133, kungligt beslut i Stockholm 10.6.1625 angående Nykarleby och en hithörande separat redogörelse för ett odaterat besvär som borgmästaren i Nykarleby Gabriel Ljungosson vidarebefordrade till Axel Oxenstierna. Besväret är från omkring år 1623, s. 327 (punkt 3).

⁴⁶ Virkkunen, *Oulun kaupungin historia*, s. 143, 144 (inköp av en klocka övervägdes och ett jakande beslut blev fattat redan år 1629); Luukkko, *Vasa stads historia*, s. 123–125,

Under stormaktstiden var uret inte någon självklarhet. I takt med att staten moderniserades blev också tidsuppfattningen mer "disciplinerad": göromålen måste skötas samma dag och inte skjutas upp på en bestämd framtid.⁴⁷ "Disciplineringen" kom till uttryck genom att man började fästa allt mer uppmärksamhet vid klockslagen. Städerna skaffade sig också klockor allt oftare. Ett ur som angav tiden möjliggjorde en bättre planering av olika uppdrag och därmed också en bättre kontroll över dem. "Moderna" ur fanns bara i städer; det skulle ha varit för dyrt och besvärligt att skaffa sådana på landsbygden.

De ekonomiskt mest framgångsrika städerna, som var föremål för statens största intresse, var också de första som försågs med ur. I den östra riksdelen var sådana städer förutom Åbo och Viborg just de österbottniska städerna. I Österbotten valde man så kallade klocksättare som ansvarade för att klockorna var i gott skick och ringdes i vid jämna klockslag. Vasa hade till och med två klockor: en i rådhusornet och en annan tillsammans med en "slagklocka" i klockstapeln. Läget var likadant i Uleåborg. Dessa städer var utan tvekan de mest utvecklade samhällena i Österbotten vad det urbana bosättnings- och levnadsmönstret eller förvaltnings- och domstolsväsendet angick.⁴⁸

I Österbotten förbättrades de lokala levnadsförhållandena väsentligen av stadskulturen med hithörande fenomen: utbildningstraditionerna utvecklades, informationsförmedlingen förbättrades och det ekonomiska utbytet blev livligare.⁴⁹

132–133 (klockstapeln fick sitt ur år 1684); jfr. Mickwitz – Möller, *Gamlakarleby stads historia*, s. 18, som inte nämner något om rådhusets utseende.

⁴⁷ Se närmare Henrik Ågren, *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730*, Studia Historica Upsaliensia 185 (Stockholm 1998); Karonen, "RAASTUVASSA TAVATAAN"; Christopher R. Friedrichs, *The Early Modern City 1450–1750. A History of Urban Society in Europe*. Edited by Robert Tittler (Singapore 1995); Karonen, 'Borgmästare mellan staten och stadssamhället', s. 120.

⁴⁸ Om klockorna i Vasa och Uleåborg se Luukko, *Vasa stads historia*, s. 123–124, 132–133; Virkkunen, *Oulun kaupungin historia*, s. 467. Om klockorna och klocksättarna i Österbotten se Halila, *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla II*, s. 199–201.

⁴⁹ Också Sune Åkerman (1998, s. 392–394) kritiserar hårt stapelpolitiken, men samtidigt anser han att de kulturella inflytandena, t.ex. utökad utbildning, har varit en viktig faktor också i de små städerna. De österbottniska städernas allmänna "infrastruktur" behandlas i Sven-Erik Åström, 'Anlagda städer och centralortssystemet i Finland 1550–1785', *Urbaniseringsprocessen i Norden. 2. De anlagte steder på 1600–1700 tallet*. Det XVII. nordiske historikermøte i Trondheim 1977. Redigert av Grethe Authén Blom (Oslo 1977), s. 171–172.

Olika rätts- och förvaltningskulturer

Den utländska inflyttningen till det svenska riket i början av nya tiden har förknippats med den akademiska världen eller industrin. Ett kapitel för sig utgör de generella undersökningarna av flyttningsrörelser och migration, i vilka i synnerhet de inflyttade utlänningarnas och utlänningsgruppernas antal framhävs.⁵⁰ Frågan kan också dryftas ur städernas och borgarnas synvinkel. Det var "utländska" borgare som anlände till österbottniska städer och som kom från orter utanför Sverige och Finland.

Med begreppet "hjärnexport" eller "hjärnflykt" (*brain drain*) avses i dag framför allt den utbildade arbetskraftens flyttning från utvecklingsländerna till "det rika norr". I det svenska riket förekom vid nya tidens början, visserligen bara under en kort tid, en *brain gain*, alltså "hjärnimport". I detta sammanhang används begreppet som ett slags heuristiskt överbegrepp. För människornas allmänna flyttningsrörelser från en plats till en annan används termerna migration eller rörlighet, men när flyttningsrörelsen kombineras med kapital, yrkeskunnighet eller professionalism, kan man tala om *brain gain* eller *brain drain*.

Professionalismen kom till uttryck också i nya tidens svensk-finska samhälle och i dess städer, i vilka de inflyttade utländska köpmännen och hantverkarna var kompetenta professionalister i sin bransch. Som utövare av kommersiella näringar kunde de röra sig bland det så kallade vanliga folket friare än grupper och individer, som inte välkomnades i det svenska riket. Inflyttarna till nuvarande Sverige kom först och främst från Holland och Skottland, medan Finland drog till sig inflyttare i synnerhet från Tyskland. Inflyttningen till Finland var koncentrerad till 1600-talets första hälft, d.v.s. en ganska kort tidsperiod.⁵¹

Dessa individer och grupper påverkade förmodligen också den urbana differentieringsprocessen. Åtminstone en del av nykomlingarna bidrog avsevärt till att städerna förvandlades till "urbana tätorter". Denna aspekt har visserli-

⁵⁰ Se t.ex. L a r s N i l é h n, "Brain-Gain" under stormaktstiden: Professorerna i Uppsala', *Historisk tidskrift* (Sverige) 1981; M a x E n g m a n, 'Finland – ett utflyttningsland. In- och utflyttning under fyra sekler', *Svenskt i Finland 2, Demografiska och socialhistoriska studier. SSLF 519* (Helsingfors 1984); N i l s E r i k V i l l s t r a n d, 'Statsmakt och migration under svensk stormaktstid', *HTF* 1989: 1.

⁵¹ Se E l i F. H e c k s c h e r, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Första delen. Före frihetstiden*. Andra boken (Stockholm 1936), s. 362–363, 377; R a n t a, 'Stadsväsendet under stormaktstiden', s. 53–54; J. W. R u u t h, *Viborgs stads historia*. Första bandet (Helsingfors 1906), s. 177, 309–310.

gen inte dryftats tillräckligt, men den kan inte glömmas bort, när de ovan behandlade, snarast "fysiska" och "ekonomiska" förutsättningarna analyseras.

För Finlands vidkommande kan saken granskas ur denna synvinkel tydligast just i Österbotten. De österbottniska städerna var under 1600-talet de mest intressanta städerna i den östra riksdelen, eftersom möjligheterna för att samla stora förmögenheter var de allra bästa just på dessa orter. Österbotten var då de många möjligheternas land.

Staten lyckades inte i sin strävan att få de österbottniska lanthandlarna att flytta till de nya städerna. Österbotten fick däremot motta en hel del köpmän antingen direkt från Mellaneuropa eller via Stockholm och Åbo. Många före detta Åboborgare bosatte sig i synnerhet i Vasa. Den etablerade urbana kulturen spreds sålunda också av "inhemska" aktörer. Det oaktat blev de utländska inflytelserna kraftigare framhävda i städernas begynnelse, ty de första – ibland redan under 1600-talet inflyttade – nykomlingarna spelade en viktig roll, när deras samhälle fick ett urbant ansikte. Händelseförloppet kan jämföras med de tyska invandrarnas roll i de svenska städerna under medeltiden.

Både i Vasa och i Uleåborg fungerade nykomlingar snart som borgmästare, vilket var betydelsefullt med tanke på att borgmästarens roll i stadsstyrelsen framhövdes för första gången. Gamlakarleby och Nykarleby fick däremot klara sig med män som oftast kom från det egna landskapet eller från lantgårdarna i de närliggande trakterna. Dessa män hämtade med sig en lantlig tankevärld som naturligtvis "urbaniserades" långsammare än när det rörde sig om individer som vuxit upp i en stadsmässig miljö. Sådana erfarna mäns insats var stor när det gällde att etablera urbana grunddrag. Följaktligen förklarar också detta varför Gamlakarleby och Nykarleby antog en urban karaktär långsammare än de gamla städerna.⁵² Man kan instämna med *A r m a s*

⁵² Utlänningarnas inflyttning till södra Österbotten behandlas framför allt i *L u u k k o, Nuijasodasta isoonvihaan*, s. 225–228; mer generellt i *A r m a s L u u k k o, 'Pohjanmaan 1600-luvun porvariston synty ja alkuperä'*, *HAik* 1955. Lanthandlare som flyttade till städerna kom från de närliggande trakterna och det område, på vilket staden grundades. Vasa burskapslängd känner omkring femton före detta Mustasaaribor som tidigare hade haft handelskontakter med den västra riksdelen. Såväl i Nykarleby som i Gamlakarleby bodde ett tiotal före detta lanthandlare. Luukko framhäver utlänningarnas betydelse för de nya städernas första fas: "Den allra mest betydande rollen i Österbottens unga städer spelades dock av utlänningarna, främst de tyska och skottska nykomlingarna", vilka bildade "den egentliga musten i handeln." (Luukko, 'Pohjanmaan 1600-luvun porvariston synty', s. 69). Han berör ändå inte deras möjliga kulturella inflytande eller deras inställning till urbana angelägenheter, vilken kan ha varit annorlunda än det "lokala" perspektivet. Se även *L u u k k o, Vasa stads historia*, s. 67–75; *M i c k -*

Luukko som angående de österbottniska borgarnas karaktär konstaterar att borgerskapet i Gamlakarleby förblev ”mest inhemskt och österbottniskt”.⁵³

Jämförelsen mellan ”gamla” och ”nya” städer ger alltså vid handen att städerna inte hade någon enhetlig förvaltnings- eller rättskultur.⁵⁴ Förutom – och delvis på grund av – de olika förutsättningarna kom betydelsen av borgmästarnas (och rådmännens) egenskaper tydligt till uttryck.

I Vasa innehades ämbetena länge av starka köpmanspersonligheter. Bland dessa hörde stadens första kungliga borgmästare Per Siulsson kanske till de mest färgstarka. Siulsson och hans efterträdare lyckades redan i ett tidigt skede utveckla staden till ett ”urbant” samhälle och koncentrera förvaltningen till rådstugurätten. Gamlakarleby och Nykarleby representerade en annorlunda praxis. I synnerhet i Gamlakarleby var rådstugurättens betydelse för förvaltnings- och rättskulturen överraskande liten. I Nykarleby och Gamlakarleby fick de borgerliga näringsutövarna ökad betydelse i stadsadministrationen först senare.⁵⁵

Följaktligen var den första egentliga borgerliga borgmästaren i Nykarleby Kort Bochmöller. Han inträdde i ämbetet först år 1653, och under vissa år lär han ha förvaltat två tredjedelar av stadens sammansatta handel. Bochmöller hade visserligen bott i staden redan sedan år 1637, och före det hade han länge tjänstgjort som köpsven i Åbo.⁵⁶

De första borgmästarna i Gamlakarleby och Nykarleby var ofta lägre tjänstemän som tidigare hade skött kronans ämbeten och som ofta inte hade några personliga erfarenheter av urbana yrken. Flera av de första borgmästarna fungerade samtidigt som kronans skattearrendatorer eller som lagläsare ute på landet. I detta avseende hade Gabriel Ljungosson som var borgmästare i

witz – Möller, *Gamlakarleby stads historia*, s. 22; Virkkunen, *Oulun kaupungin historia*, s. 155–157; Armas Luukko, *Kaksi suurkauppiasta Vaasan alkuajoilta*. Kytösavut IV (Vaasa 1948).

⁵³ Luukko, 'Pohjanmaan 1600-luvun porvariston synty', s. 66.

⁵⁴ Vasa och Gamlakarleby jämförs också i Karonen, 'Borgmästare mellan staten och stadsamhället', s. 129–131.

⁵⁵ Småbiografier om de österbottniska städernas borgmästare samt de tillgängliga källorna presenteras i Petri Karonen, *Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella (noin 1620–1660)*, *Studia Historica Jyväskylän länsiä* 48 (Jyväskylä 1994) och Karonen, "RAASTUVASSA TAVATAAN".

⁵⁶ Karonen, "RAASTUVASSA TAVATAAN", s. 195.

Nykarleby åren 1622–1629 en tidstypisk karriär. Han hade tidigare tjänstgjort som skrivare hos ståthållaren över Norrland. År 1639 blev han utnämnd till borgmästare i Gamlakarleby, men avsattes från denna tjänst år 1651, vilket var ovanligt i Österbotten. Delvis samtidigt som han skötte sina borgmästaretjänster verkade han som lagläsare på olika österbottniska orter i nästan femton år.⁵⁷

Borgmästare som liknade Gabriel Ljungosson hade inte lika stora möjligheter som deras kolleger i Uleåborg och i synnerhet i Vasa att integrera sig med lokalsamhället och samtidigt utveckla det till en från landsbygden avskild enhet.⁵⁸ Österbottens bästa borgmästare var nästan undantagslöst köpmän. Det var en tung börda att utveckla den stadsmässiga bebyggelsen, representera den världsliga överheten under kronans övervakning och samtidigt driva egen rörelse. Många av pionjärtidens handelsidkande borgmästare lyckades faktiskt i sina uppdrag och kunde till och med sköta sina angelägenheter så att de drog ansenlig nytta av läget.⁵⁹

En säregen stadskultur utvecklades relativt snabbt i var och en av de nya städerna. Tillkomsten av en stadskultur befrämjades, om man från första början valde borgmästarna ur de inflyttade köpmännens led. Den allra bästa möjligheten – med tanke på det urbana livsmönstret – var att grundandet av staden anförtroddes åt en man som hade en lång erfarenhet av att bo i en stad. Det betyder dock inte att män som tidigare tjänstgjort t.ex. som fogdar eller lagläsare inte skulle ha känt till det urbana livets former, för de hade ju burit upp bl.a. skatter och bötesbelopp och forslat olika produkter till kronans ämbetsverk som låg i städerna.

Femton år var en lång tid i stadskulturens utveckling i början av 1600-talet, vilket tydligt kommer till uttryck när de ”gamla” städerna Uleåborg och Vasa jämförs med de ”unga” städerna Gamlakarleby och Nykarleby: som äldre städer hade Uleåborg och Vasa en mer etablerad stadskultur med särdrag. Uleåborgs och Vasa omkring tio år långa period som stapelstäder torde ha varit

⁵⁷ K. V. Åkerblom, 'Borgmästare och rådmän i Nykarleby 1620–1680', *Suomen sukututkimusseuran vuosikirja XI* (Helsinki 1928), s. 447–448; Mickwitz – Möller, *Gamlakarleby stads historia*, s. 36–37; Yrjö Blomstedt, *Laamannin- ja kihlakunnantoumarinvirkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla (1523–1680). Oikeushallintohistoriallinen tutkimus*, *Historiallisia Tutkimuksia* 51 (Helsinki 1958), s. 377.

⁵⁸ Enligt Mickwitz – Möller, *Gamlakarleby stads historia* (s. 33) bildade Gamlakarleby socken och stad till en början ett enhetligt rättsområde.

⁵⁹ Se närmare Karonen, *Kämnerinoikeudet*.

mycket viktig i detta hänseende, eftersom den lockade till dem personer som redan var insatta i det urbana livsmönstret.⁶⁰

Mellan städerna förekom således tydliga skillnader, vilka i detta sammanhang först och främst anknöt till fenomenets tidsmässiga aspekt. Just dessa ”första generationens” utlänningar bidrog till städernas utveckling. Följaktligen kan man framhålla att de kungliga borgmästarna, som tillsattes på 1640-talet och som ibland med mycket hårda tag genomförde de av kronan initierade reformerna, inte var lika betydelsefulla för ”urbaniseringen”.

De första generationens kungliga borgmästare, som var verksamma under stormaktstidens allra ”gynnsammaste” period, var ursprungligen köpmän, ibland till och med av utländsk härkomst. Deras insats i urbaniseringen var dock inte lika stor som deras insats i förverkligandet av till exempel administrativa reformer, eftersom grunden något tillspetsat uttryckt hade lagts redan tiotals år tidigare. Borgmästarna som var försedda med kungliga maktbefogenheter kunde på ett smidigt sätt förändra förvaltningens strukturer och verksamhetsätt (processer), men förändringarna i ”de mentala djupstrukturerna” tog betydligt längre tid och kan på intet sätt dateras till någon bestämd tidpunkt.⁶¹

Det är i sig intressant att när det följande gång grundades städer i Österbotten i slutet av 1640-talet och i början av 1650-talet, sökte kronan borgmästare bland män, vars duglighet var allmänt känd. Kronan ville i synnerhet anförtro grundandet av Brahestad och Kristinestad åt män som ännu inte hade ”färdiga” släktskapsrelationer och ekonomiska nätverk på någon bestämd ort, utan som med hjälp av de erbjudna förmånerna var villiga att skapa sådana kontakter i ”sina” nya städer. För Brahestads vidkommande resulterade kronans politik i att tysken Henrik Corte som hade drivit handel i Uleåborg och som var en av Per Brahes klienter förordnades till stadens borgmästare. I Kristinestad valdes en annan av Per Brahes klienter, Hans Stålbom, till borgmästare. Han hade länge fungerat som tullarrendator i österbottniska städer och på österbottniska marknadsplatser.⁶²

⁶⁰ Denna sak är dock svåråtkomlig, eftersom uppgifter därom har bevarats bara i ringa omfattning på grund av städernas omfattande skattefriheter.

⁶¹ Beträffande strukturer, processer och djupstrukturer i stormaktstidens stadsförvaltning se Karonen, 'Borgmästare mellan staten och stadssamhället', s. 120–121, 123–129.

⁶² Karonen, *Kämmerinoikeudet*, s. 126, not 102, 317; Petri Karonen, 'Henrik Corte (n. 1620 - 1680): Pikkukaupungin suurkauppias ja Pietari Brahen suojatti', *on line*: <http://www.kansallisbiografia.fi/> .

Samfamiljesystemet i Finland och Estland

ELINA WARIS

Teorin om västliga och östliga familjemodeller har utvecklats av den brittiske familjehistorikern John Hajnal. I hans modell går gränsen mellan öst och väst genom Europa från Trieste till S:t Petersburg.¹ I Västeuropa tjänade unga människor i hushåll utanför hemmet.² Öster om linjen Trieste–S:t Petersburg stannade unga par kvar i "fadershemmet", d.v.s. hos brudens far. Ett hushåll bestod då ofta av flera gifta par som jobbade kollektivt inom jordbruket. En av familjehistoriens stora utmaningar är att konstruera modeller för att förklara de olika familjemodellernas utveckling i öst och väst.³ "Hajnal-linjen" har kommenterats av den nyare familjehistoriska forskningen i Finland. I de allra senaste avhandlingarna i familjehistoria igenkänns både den

¹ John Hajnal, 'European Marriage Patterns in Perspective', D. V. Glass & D. E. C. Eversley (eds.), *Population in History* (London 1965), s. 106.

² John Hajnal, 'Two kinds of Preindustrial Household Formation System', Richard Wall (ed.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge 1983), s. 65–104.

³ Hajnals grundläggande koncept för europeiska familje- och äktenskapsmönster har bearbetats och anpassats till olika kontexter. Enligt Wally Seccombe beror utvecklingen av familjemodellen främst på de olika sätt som de administrativa systemen utvecklades i Öst- och Västeuropa sedan krisen på 1300-talet. I Östeuropa ökade godsägarna arbetsbördan, i Västeuropa höjde de arrendena som betalades i varor och pengar. I öst fanns en ökande tendens att dela upp jorden varje gång sammansättningen i familjen förändrades: man skyddade jordens integritet genom att utvidga familjen lateralt. I väst skyddade man sin äganderätt till jorden genom att skjuta upp äktenskapen och låta de unga familjemedlemmarna arbeta utanför hushållet. Denna tjänstgöring var naturlig för västeuropeiska unga. Hajnal 'Two kinds of...', s. 66. Wally Seccombe, *A Millenium of Family Change: From Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe* (London 1995). Michael Mitterauer härleder de västeuropeiska hushållsmodellerna ännu längre bakåt i tiden, till frankernas dagar, utgående från följande observation: gränserna för olika koloniseringsrörelser under medeltiden och senmedeltiden – till exempel den kulturella gräns som uppstod som ett resultat av den tyska expansionen österut – följde

östliga och den västliga familjemodellen i finländska hushåll. Gränsen mellan de två modellerna verkar ha följt Kymmene älv under den senare delen av 1700-talet.⁴

Statistiskt material som möjliggör klassifikation av hushåll och familjer har värderats högt sedan den familjehistoriska forskningen inleddes. Utöver de östliga och västliga zonerna har den engelske historikern Peter Laslett identifierat en ”mitt-” eller ”övergångszon”. Utgående från för familjerna utmärkande kännetecken har jag placerat de karelska och estniska familjemodellerna i den östliga zonen och på basis av andra karaktärsdrag i ”övergångszonen”.⁵ I Finland och Estland kan man finna både västliga och östliga modeller bland hushållen, vilket ger forskningen om dessa ett särskilt intresse.

Undersökningens syfte och metoder

Syftet med denna undersökning är att studera den utvidgade familjen i östra Finland under 1700- och 1800-talen samt jämföra resultaten med den estniska familjemodellen. Min avsikt är att undersöka familjestrukturer och familjetyper ur en historisk-antropologisk synvinkel. Den historisk-antropologiska familjeforskningen har på senaste tid koncentrerat sig på östra och sydöstra Europa, och det finns ett behov av mera ingående studier av Europas östliga delar. Sederna i östeuropeiska hushåll har varit mycket varierande, till exempel när det gäller sättet på vilket familjemedlemmar har organiserat sig i

också gränserna för europeiska äktenskaps- och hushållsformationer. Viktiga innovationer inom jordbruksteknologin, så som hjulplojen, spreds också med denna flyttrörelse österut. Det organiserade samhället och skiftesbruket följde likaså. Den östra gränsen gick längs med Hajnal-linjen (vilken Hajnal själv ansåg att uppstod under modern tid). Michael Mitterauer, 'Family Contexts: The Balkans in European Comparison. Special Issue, Household and Family Contexts in the Balkans', Karl Kaser, (ed.), *The History of the Family*, Vol. 1, Nr 4 (1996), 401–402; Michael Mitterauer, 'Ostkolonisation und Familienverfassung: Zur Diskussion um die Hajnal Linie', Vincenc Rajsp & Erns Bruckmüller (ed.), *Vilfanov Zbornik. Pravo – Zgodovina – Marpd. Recht – Geschichte – Nation*. Im Memoriam Sergeij Vilfan (Ljubljana 1999), 203–222.

⁴ Elina Waris, *Yksissä leivissä. Ruokolahtelainen perhelaitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850* (Helsinki 1999), 28–32; Beatrice Moring, 'Marriage and Social Change in South-Western Finland 1700–1870', *Continuity and Change* 2:1, (1996), s. 91–113; Kirsi Sirén, *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla* (Helsinki 1999), s. 90–103.

⁵ Peter Laslett, 'Family and Household as Workgroup and Kin Group: Areas of Traditional Europe compared', Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett (eds.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge 1983), s. 525–531; Waris, *Yksissä leivissä*, s. 28–32.

arbetslag. Både tidigt och sent ingångna äktenskap, storfamiljer och kärnfamiljer har förekommit samtidigt, och orsakerna till familjernas utvidgning har varierat. I Östeuropa där familjen var en arbetsgemenskap hängde familjens utvidgning samman med hushållens övergång till kollektivt arbete.⁶ Min senaste forskning fokuserar på denna förändring. Av särskild betydelse är införandet av artificiella släktskap i familjerna genom partnerskapskontrakt. Behovet av arbetskraft tillgodosågs genom att man skrev ett detaljerat ömsidigt kontrakt med en utomstående part som knöts till hushållet.

Utvidgade familjer som genom partnerskapskontrakt bildade samfamiljer har endast i ringa mån uppmärksammats av forskningen hittills.⁷ Heldur Palli's forskning om den estniska familjen har härvid varit ett banbrytande bidrag. Hans demografiska forskning visar att strukturellt utvidgade familjer formades särskilt i södra Estland. I Väandra socken kunde ett enda hushåll på 1600- och 1700-talet bestå av flera bondfamiljer, egendomslösa torpare och samarbetspartner. Gården inhyste också med daglön hyrd arbetskraft, samt fruar och barn.⁸ I Estland går gränsen mellan östliga och västliga familjestrukturer från Narvafloden över sjön Peipsi (Peipus), från Tartu (Dorpat) till Valga. I väst var byarna slutna och systematiskt organiserade medan byarna i öst var utspridda med husen på långt avstånd från varandra. Olikheter förekom också i genomsnittsåldern för giftermål, som var lägre i östra och södra Estland än i väst.⁹ Hälftenbruket (est. *poolemaameessystem*) hade redan spridit sig över Estland. Hälftenbrukarfamiljerna i regionerna kring Saaremaa

⁶ Karl Kaser, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehenden Kultur* (Wien-Köln-Weimar 1995), s. 29–36; Waris, *Yksissä leivissä*, s. 32–39.

⁷ Michael Mitterauer, *Historisch-antropologische Familienforschung: Fragestellungen und Zugangsweisen* (Wien-Köln 1990), s. 100–101. Under medeltiden fanns det i Frankrike samfamiljer som levde som bröder sinsemellan. H. Dussourd, *Les communautés familiales agricoles du centre de la France* (Paris 1978), s. 14; Jfr J. L. Flandrin, *Familien-Soziologie-Ökonomie-Sexualität* (Frankfurt 1978), s. 107.

⁸ Om den estniska familjeinstitutionen, se Juhan Kahk, Heldur Palli, Haliki Uibu, 'Peasant Family and Household in Estonia in the Eighteenth and the First Half of the Nineteenth Centuries', *Journal of Family History* 7 (1982), s. 77–88; Om estniska samfamiljer, se Heldur Palli, 'Estonian Households in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett (eds.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge 1983); *ibid.*, *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712* (Tallinn 1996), s. 84–88; *ibid.*, *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799* (Tallinn 1997), s. 122–123.

⁹ Heldur Palli, *Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastamine* (Karuse 1685–1799) (Tallinn 1984); *ibid.*, 'Perhe ja suku', Ilmari Vesterinen (toim.), *Viron perinnekulttuuri* (Jyväskylä 1997), s. 84–89.

(Ösel), Pärnu (Pernau) och Tartu. Ibland hade medlemmarna i ett hälftenbruk egna hushåll, men de hade fortfarande dagsverksskyldighet och övriga plikter gentemot godset.¹⁰

Den forskning som här presenteras behandlar storfamiljer i de estniska distrikten Vastseliina och Urvaste.¹¹ År 1588 hade vart fjärde hushåll i Vastseliina (totalt 346) varit hälftenbrukare. Godsens ekonomi spelade en avgörande roll för familjestrukturernas utveckling i Estland. Estlands agrarhistoria präglades av böndernas starka beroende av godsets ekonomi. Detta förhållande ledde till godsherrarnas ständigt ökande kontroll över böndernas jord. Bönderna var till en början fria, men under sekternas lopp blev majoriteten helt beroende av godsherrarna. Villkoren för böndernas rätt att bruka och ärva sin jord ställdes av godsherrarna, som ensam kunde bevilja dessa privilegier. Rätten att bruka jord var inte på något vis fastställd i lagen. Enda sättet att uppnå privilegier var att uppfylla de krav som godsherrarna ställde. Bönderna hade inte rätt att pantsätta eller sälja sin egen jord.

Från slutet av medeltiden fram till mitten av 1800-talet utgjorde dagsverken den tyngsta bördan. Det har uppskattats att arbetet på godsens åkrar upptog mellan en fjärdedel och en tredjedel av böndernas arbetskraft.¹² Bönderna förväntades sörja för godsens behov.

Under 1700- och 1800-talet arbetade bönderna i Vastseliina socken i södra Estland för ett stort och förmöget gods och lyckades till en viss grad bevara sin frihet.¹³ Vastseliinas speciella förhållanden kan förklaras genom den lokala bosättnings utveckling och systemet med utspridda byar som kännetecknade området. Det uppstod hushållsgemenskaper där flera gifta par levde tillsammans.¹⁴

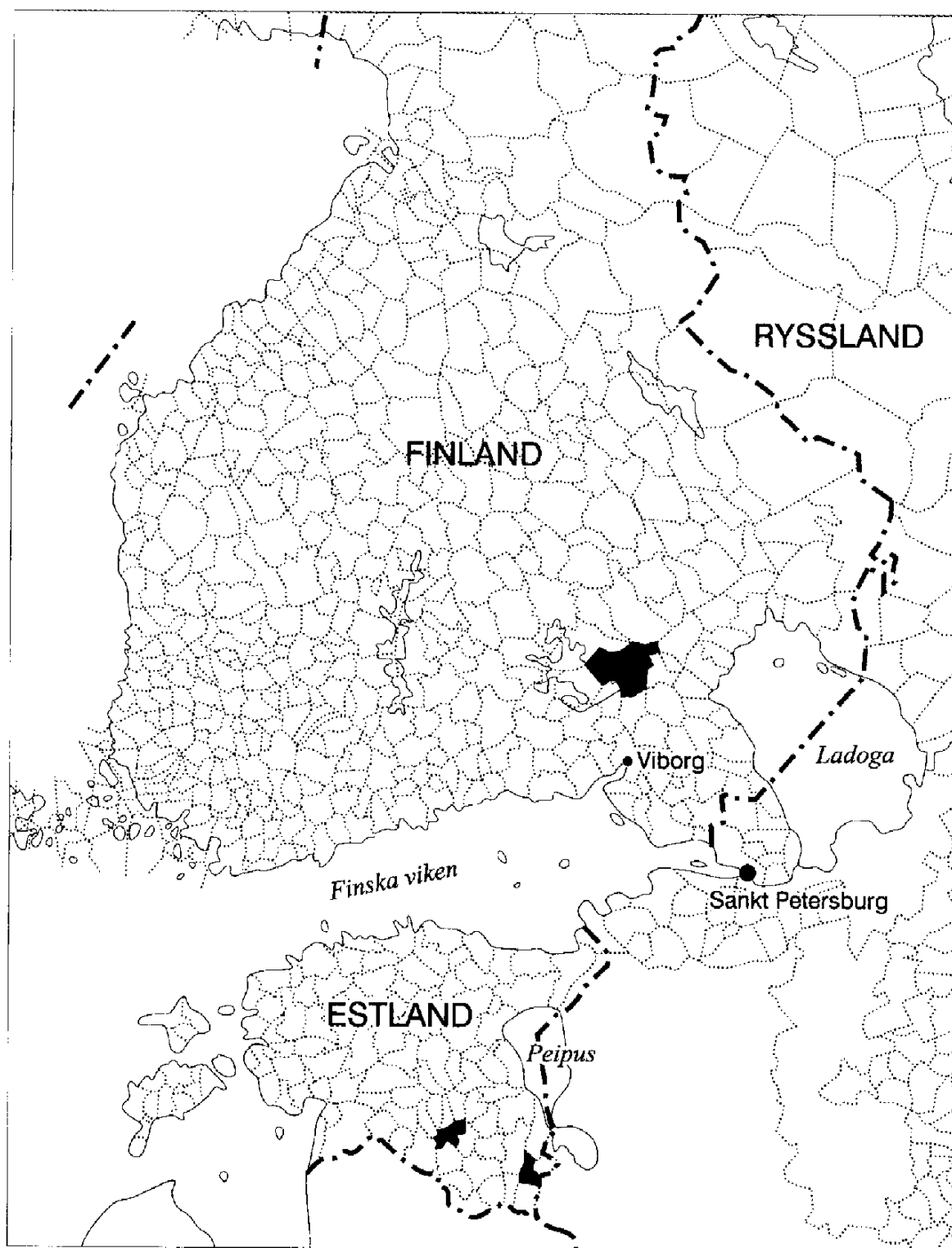
¹⁰ Om storfamiljer under tidigare sekel, se Enn Tarvel, *Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul* (Tallinn 1964), s. 21–27; *ibid.*, *Der Haken* (Tallinn 1983), 165–167; Heldur Palli, 'Estonian Households...', 207–216; *ibid.*, *Eesti rahvastiku ajaloo allikad. Sources for the Population of Estonia 1712–1940* (Tallinn 1995); *Eesti rahvakultuuri leksikon* (Tallinn 1995). Begreppet "Hälftner" används på tyska medan "polovinaik" oftast förekommer i ryska källor.

¹¹ Undersökningen fokuserar avsiktligt på två regioner som ligger avlägsna från varandra. Det fanns inga direkta förbindelser från Urvaste till närlägen städer. Vastseliina å sin sida var beläget 25 km från staden Võru. Den låg också längs postrutten från Pihkova till Riga.

¹² Heikki Pärdi, 'Maatalous', Ilmari Vesterinen (toim.) *Viron perinnekulttuuri*, s. 59–60.

¹³ Waris, *Yksissä leivissä*, s. 35–36.

¹⁴ Om koncentrerad och spridd bosättning i Estland, se Ülle Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. Sajandil* (Tartu 2000), s. 132–133.

Undersökta områden: Ruokolax i Finland samt Urvaste och Vastseliina i Estland.

Familj och arbetsgemenskap

Den familjehistoriska forskning som följer Laslett och Hajnal i spåren karakteriserar och analyserar i allmänhet familjer som hushåll. Detta tillvägagångssätt lämpar sig emellertid inte särskilt bra för analysen av karelska familjer. Samfamiljerna i Ruokolax innefattade till exempel flera olika konstruktioner av släktskap och partnerskap. Dessa kommer inte alltid fram i befolkningsstatistiken, och därför måste kompletterande källor utnyttjas om man vill reda ut familjernas verkliga struktur. Det fanns flera former av släktskap och partnerskap i Ruokolax. Familjestrukturen var av ”östlig modell” och flerfamiljshushållens antal var stort.¹⁵ Kärnfamiljer existerade endast bland den egendomslösa befolkningen. Det samma gällde för enpersonshushåll.

Den internationella familjehistoriska forskningen har redan under en längre tid fokuserat på en familjekonstruktion som kallas ”frèreche”, det vill säga brödraskapsfamiljer där det inte ingick personer från den äldre generationen.¹⁶ En väsentlig del av familjerna i Ruokolax var av denna typ. År 1820 var ca en fjärdedel av hushållen ”brödraskap” och 1849 över 20 procent. Denna typ av samarbete var inte bara ett övergående skede för en familj. Medan ansvaret i ett hushåll sedan familjefadern avlidit oftast tillföll den äldste sonen, övergick huvudansvaret i ”brödraskapet” till den nästälteste brodern.¹⁷

Jämfört med hushållen i Karelen fanns det i Vastseliina i södra Estland inte stora flerfamiljshushåll. Där fanns mycket färre ”frèreches”. I många fall utvidgades familjerna då vuxna söner med hustrur stannade kvar i föräldrahemmet. Vuxna kusiner eller småkusiner förekom mycket sällan i storfamiljen. Samfamiljer utvidgades oftast neråt så att gifta söner till familjefadern – ibland även gifta döttrar – levde kvar i samma hushåll. Bondefamiljerna ut-

¹⁵ Familjestrukturen har analyserats för följande år: 1750, 1775, 1820 och 1879. Kameraal källor och kyrkoböcker har använts för att skilja mellan kärnfamiljer och storfamiljer.

¹⁶ Peter Laslett, 'Family and Household as Workgroup and Kin Group', s. 30–31; Michael Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, s. 94, 101–103; Karl Kaser, *Macht und Erbe: Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)* (Wien–Köln–Weimar 2000), s. 27, 177–179, 185–186.

¹⁷ Den karelska familjen var i allmänhet patrilinejär. Till exempel i folkräkningar är släktskap fastställt genom en hustrus avlidna make. Europeiska samfamiljer var ofta organiserade enligt en öppen patrilinejär princip. Detta var också fallet på Balkan, i Ryssland, Baltikum, Polen, Ungern och även i Frankrike och södra Italien. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, s. 113–115, 158–19. Elina Waris, 'Metsä- ja peltomaanperheet. Tutkimus perhe- ja työorganisaatiosta Suomen Karjalassa ja Virossa', *Väestö ja perhe Karjalassa. Joensuun yliopistossa 24.–26.9.2003* (seminariepublikation, Joensuu 2003), s. 83–92.

vecklades så småningom till större bolagsfamiljer. År 1752 var 67 % av hushållen större enheter än kärnfamiljer. Nästan alla bönder levde dock i utvidgade familjer. Ännu år 1797 var bondefamiljerna mycket stora, då 92 % av alla bönder levde i hushåll som var större än kärnfamiljen. Demografiska uppgifter från södra Estland indikerar att det fanns mycket få änkor. Hushållet leddes sällan av kvinnor och aldrig av änkor.¹⁸

I forskningen om storfamiljer riktas uppmärksamheten främst mot arbetsfördelningen familjemedlemmarna emellan. I Karelen deltog kvinnor och barn i svedjebruket som krävde stora arbetsinsatser.¹⁹ Familjens överhuvud ansvarade förutom för arbetsledningen också för storfamiljens ekonomiska välfärd samt för disciplinen inom hushållet.²⁰ Ålder och erfarenhet ansågs vara så betydelsefulla i Karelen att även familjefaderns änka kunde verka som storfamiljens överhuvud efter sin makes död.²¹

I södra Estland var arbetsindelningen striktare än i Karelen. Männen arbetade på åkrarna och i skogen och gjorde dagsverken för godset medan kvinnorna tog hand om barn, boskap och kläder. Barn deltog vid tidig ålder i arbetet. I Karelen utvidgades också familjer genom att man adopterade barn, både från den egna släkten och utifrån. Adoption var en del av familjestrategin;²² med hjälp av adopterade familjemedlemmar kunde en familj befästa samarbetsförhållanden som höjde deras sociala status.²³

¹⁸ Databasen är sammanställd av olika demografiska källor så som folkräkningar och kyrkoböcker (personaalraamatud). Revisionsmaterial har använts för att upptäcka sociala förändringar i befolkningen samt antalet arbetsföra personer. En källsamling är "Liivimaa revijosjonilehtede kollektsoon" (Revisionsammlung Livlands). "Metrika"-böckerna (*Metrikbücher*) och samlingen "Liivimaa hingeloendit" (*Seelenrevisionen*) har också använts; båda finns i Estlands historiska arkiv i Tartu.

¹⁹ Waris, *Yksissä leivissä*, 107–108, 117–122.

²⁰ Waris, *Yksissä leivissä*, 50–52.

²¹ Pirkko Sallinen-Gimpl, 'Siirtokarjalainen identiteetti ja kulttuurien kohtaaminen', *Kansatieteellinen arkisto* 40 (Helsinki 1994), s. 94–106; Elina Waris, 'The Extended Family in Finnish Karelia: The Family System in Ruokolahti 1750–1850', *Scandinavian Journal of History* 20:2 (1995), s. 121–122; Johannes Häyhä, *Perhe ja kylä. Kuvaelmia itäsuomalaisen vanhoista tavoista. Maahanpanijaiset. Kylänluvut. Naimistavat* (Helsinki 1983), 43–46.

²² Waris, *Yksissä leivissä*, s. 123.

²³ Förutom genom äktenskap och omgifte har familjer utvidgats genom adoption. För antikens Rom, se Mireille Corbier, 'Filiation and Adoption in Rome: Marriage and Divorce, Filiation and Adoption', David Kertzer, Richard P. Saller (eds.), *The Family in Italy from Antiquity to the Present* (New Haven and London 1991), s. 127–146. Om adoption på Balkan,

I Karelen var adoptionskontrakten främst avsedda att garantera de äldre familjemedlemmarna omvårdnad. En son som skulle ärva sin fader var sina åldrande föräldrars naturliga försörjare. Om det inte fanns söner i familjen eller om dessa av någon orsak inte kunde sörja för sina föräldrar, kunde familjen adoptera en son. En adoptivson hade rätt att ärva sina adoptivföräldrar. I fall att adoptionskontraktet upphävdes medan föräldrarna ännu var i livet kunde adoptivsonen på laglig väg söka kompensation för sitt förlorade arv och för sin arbetsinsats hos adoptivföräldrarna.²⁴ I Karelen adopterade barnlösa par i huvudsak manliga släktingar. Till exempel adopterade bonden Juhani Partinen sin svärson år 1848. Det var också möjligt att adoptera en yngre bror, vilket skedde i byn Ilme år 1820 då bonden Lauri Kaljunen under-tecknade ett adoptionskontrakt för sin yngre bror. Ålderskillnaden mellan bröderna var stor och Lauri hade inga egna barn.²⁵ Adoption kunde också vara ett sätt för den avlidne sonens änka att gifta om sig.²⁶ I tingsprotokollen förekommer flera fall där adopterade barn inte uppfyllde familjens förväntningar. Om en adopterad son förorsakade sådant missnöje att adoptivföräldrarna ville göra sig av med honom förväntades han få ekonomisk ersättning.

se Stanislaus Ciszewski, *On Artificial Kinship among the South Slav: Inaugural Dissertation* (Leipzig 1897), s. 103–114; Milenko Filipovic, 'Methoden der Urbarmachung in Jugoslawien', Ivan Balassa (ed.), *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa* (Budapest 1972), s. 179–204. I Finland var adoption oundgängligt för att garantera familjens fortbestånd. Anu Pylkkänen, 'Substitute Children and Adoption in Finnish Legal History', *Scandinavian Journal of History* 20 (1995), s. 129–140; Kai Häggman, *Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Historiallisia tutkimuksia 170 (Helsinki 1994), s. 107–108. Det finns endast ett fåtal undersökningar om Östeuropa. I Lettland användes adoption främst för att garantera tillgången på arbetskraft. Utvidgning av familjen som ett sätt att organisera arbetet anses främst vara ett västeuropeiskt fenomen: B. M. Firsov, I. G. Kiseleva, *Byt velikoruskikh krest'jan-zemlepašcev. Opisanie materialov Etnografičeskogo bjuro knjazja V. N. Teniaševa* (na primere Vladimiskoj gubernii) (Sankt-Peterburg 1903), s. 427–428. I den ryska provinsen Jaroslav kunde en svärson bli arvtagare i fall det inte fanns manliga avkomlingar inom familjen. Michael Mitterauer (gemensam mit Alexander Kagan), 'Russische und mitteleuropäische Familienstrukturen im Vergleich', *Historisch-anthropologische Familienforschung* (Wien-Köln 1990), s. 165–166.

²⁴ Väinö Voionmaa, *Suomen Karjalaisen heimon historia* (Helsinki 1915, 2:a uppl. 1969), s. 374–376, 405, 433–434; Waris, *Yksissä leivissä*, s. 123–124.

²⁵ Vinterting, Ruokolax, 1848 § 291; Höstting, 1820 § 146. Viborgs hovrätt. Restaurerade domböcker, Jääskis häradsarkiv, S:t Michels landsarkiv.

²⁶ Vinterting, Ruokolax, 1817 § 7. Viborgs hovrätt, Restaurerade domböcker, Jääskis häradsarkiv, S:t Michels landsarkiv.

Denna kunde betalas i en summa pengar, motsvarande till exempel en årslön.²⁷

Vissa familjer med endast en son kunde ta en liten flicka som fosterbarn. Till exempel i socknen Urvaste var fosterbarn ofta flickor som adopterades till hushållen främst som pigor vars uppgift det var att ta hand om yngre barn.²⁸

Partnerskapssystemet

Det fanns även andra områden i Europa där utvidgade hushåll inte utgick från familjen. I dylika fall ingick olika parter kontrakt och bildade gemensamma hushåll som i flera avseenden påminde om "brödraskap". I Frankrike är detta känt som "affairement". Parterna kunde vara släkt sinsemellan, men det förekom också samhushåll där medlemmar som levde tillsammans inte var släkt med varandra. I Frankrike var övergången från "brödraskap" till "bolagsfamilj" tydlig.²⁹ I Östeuropa och i gränsområdet mellan de "östliga" och "västliga" familjezonerna förekom liknande familjeformer ännu relativt sent.³⁰ Till exempel i östra Vitryssland var en del av befolkningen av litauiskt och en del av östslaviskt ursprung. De varierande levnadsförhållandena bland befolkningen under 1500-talet påverkade familjeformerna: i de slaviska östra

²⁷ Adoptionskontrakt i Karelen skyddade adopterade söner från möjliga dispyter. År 1819 anklagade till exempel Heikki Mustonen Juhan Winturi för vårdslöshet och lättja. Efter utdragna förhandlingar kompengersades denne med 115 rubel. Hösting 1819 § 159. Viborgs hovrätt. Restaurerade domböcker, Jääskis häradsarkiv, S:t Michels landsarkiv. Förutom arbetsamhet betonade adoptionskontrakten ofta måttlig alkoholkonsumtion. (Waris, *Yksissä leivissä*, s. 126–127).

²⁸ Darabas om Urvastes befolkning; Heldur Palli, 'Perhe ja suku', s. 260–262. Om fosterbarn, se Eva Ziss, *Ziehkinder* (Wien 1994). Adoption utan formella kontrakt var vanligt i Östeuropa: David L. Ransel, *Mothers of Misery: Child abandonment in Russia* (Princeton 1988), s. 133–142.

²⁹ Mitterauer, 'Russische und mitteleuropäische Familienstrukturen im Vergleich'; Flandrin, *Familien-Soziologie-Ökonomie-Sexualität*, s. 102; Det hände att ett samarbetsavtal ingicks för en bestämd period. Dussourd, *Les communautés familiales agricoles du centre de la France*, s. 14–15; Flandrin, *Familien-Soziologie-Ökonomie-Sexualität*, s. 101; Waris, *Yksissä leivissä*, s. 128.

³⁰ Samfamiljer baserade på kontrakt har hittats i Litauen, Polen, Ryssland, Slovakien, Estland och Finland, se Waris, *Yksissä leivissä*, s. 132; Julius Bardach, *L'indivision familiale dans les pays du centre-est-européen*; Duby, Le Goff (ed.), *Famille et parenté dans l'occident médiéval* (1977), s. 341, 347; Milovan Gavazzi, 'Die Erforschung der Mehrfamilien Südeuropas in den letzten Dezennien', *Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung* (1976), s. 133, 142.

delarna av Vitryssland var byarna större än i de västra, av litauer bebodda delarna. Familjens organisation påverkades i hög grad av att det krävdes många arbetare för att uppfylla arbetsplikten gentemot godset. Från 1500-talet till andra hälften av 1800-talet hade den utvidgade familjen spridit sig över så gott som hela Vitryssland. Det var vanligt att familjefadern byggde ett hus åt sina gifta söner där de kunde leva skilt för sig med sina egna små familjer. De arbetade ändå tillsammans och betalade alla utgifter ur en gemensam kassa.

Den vitryska partnerskapsmodellen kan jämföras med liknande system i Lettland och Estland, där det förekom att samarbetsparterna brukade en del av jorden på egen hand och sedan överlät hälften av skörden åt bonden. Med hjälp av samarbetsparterna kunde bönderna uppfylla alla sina plikter. Familjen och hemmet var helt beroende av godset och bundna av kontraktet med detta. Samfamiljen var ansvarig för det gemensamma hushållet och skyldigheterna till godset.³¹

Det estniska partnerskapssystemet, som jag refererar till som hälftenbruk (ty. "Hälfntner", est. "poolemaamees"), uppstod som en reaktion mot de plikter som band de estniska bönderna. Det har uppskattats att estniska bönder måste ägna ungefär en fjärdedel (ibland t.o.m. mera) av sin tid och energi på att uppfylla alla tjänster gentemot godset som pålagts dem.³²

Den karelska modellen

Under 1700-talet var svedjebruket basen för jordbruket i största delen av östra Finland och i stora delar av mellersta Finland. Östra Finland hörde till de sista områdena i det europeiska barrskogsbältet där man idkade svedjebruk. Svedjebruk förekom också bland de nordryska folken och befolkningen på Balkan i sydöstra Europa.³³ Svedjebruket var en arbetsdryg näringsform och

³¹ Werner Conze, 'Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland. 1. Teil', *Die Hufenverfassung im ehemalige Grossfürstentum Litauen* (Leipzig 1956), s. 28–30; Nicholas P. Vakar, *The Making of a Nation: A Case Study* (Cambridge 1956).

³² Palli, *Estonian households*, s. 210; *ibid.*, *Eesti rahvastiku*, s. 39–40; Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal*, s. 132–133.

³³ Gränsen mellan de områden som kombinerade svedjebruk med åkerbruk och de områden där man endast idkade svedjebruk, de "västliga" och de "östliga" jordbruksmetoderna, har definierats mycket tydligt i Finland. Yrjö Kaukiainen, 'Suomen asuttaminen', Eino Juttikala (toim.), *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi* (Helsinki 1980), s. 67–71. Nyare forskning betonar att svedjebruk användes i flera olika regioner som en kompletterande metod till åkerbruk: Elias Orrman, 'Geographical Factor in the Spread of Permanent Settlement in Parts of Finland and Sweden from the end of Iron Age to the Beginning of Modern

metoden krävde noggrann organisering av arbetskraften inom hushållet. Att fälla träd, övervaka eldarna och rulla stockar tog ett stort antal arbetare i anspråk, särskilt under röjningen och brännandet. Samma gård kunde ha flera åtskilda sveder. I närheten av dessa kunde man också ha fiskevatten och jaktmarker. Färderna till svederna kunde således också erbjuda andra möjligheter till försörjning, om fiske och insamlande av andra produkter som skogen och sjöarna erbjöd.³⁴

Storfamiljerna i Karelen bestod inte enbart av släktingar som levde tillsammans, utan många av dem bildade i själva verket bolag. Gårdarna anlidade utomstående, både släktingar och främlingar, som förde med sig någon egendom till hushållet, som hästar, boskap eller annan lös egendom. Dessa ägodelar returnerades då partnerskapet upplöstes.

Det viktigaste för hushållen var dock arbetsinsatsen. Då samarbetet inleddes uppgjordes ett kontrakt, ofta i form av ett skrivet dokument. I dylika bolagshushåll levde folk tillsammans och åtnjöt gemensamt arbetets frukter.³⁵ Kontraktet hjälpte att förekomma de kriser som bolaget kunde råka ut för. Då arbetsgruppens sammansättning förändrades garanterade kontraktet fortlöpande goda relationer inom gruppen i en ny familjesituation. Kontraktet förutsåg också möjligheten att bolaget upplöstes på grund av oenigheter.

Kontrakten formulerades noggrant så att man tydligt kunde skilja på hur kontraktet skulle tolkas i fall en partner lämnade hushållet på gårdsägarens önskan eller om han lämnade det av egen vilja. År 1858 ingicks ett bolagskontrakt i Ruokolax där jordbruksarbetaren lovades 30 rubel i fall han blev tvungen att avgå på grund av ägarens önskan. Om han å andra sidan gick sin väg av egen vilja skulle han få motsvarigheten till en hemgift, det vill säga en mjölkko, ett lamm och litet kläder.³⁶

Bonddöttrarna stannade ibland kvar i föräldrahemmet efter att de gift sig. Hushållet kunde också ingå ett kontrakt med svärsonen. Det var vanligt att

times', *Fennoscandia achaeologica* (1991); dens., 'Svedjebruk på 1500-talets finska kungsgårdar', Bo Larsson (red.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden – Terminologi, datering, metoder. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* (Stockholm 1995), s. 95–105; Kimmo Katajala, Irina Tshernjakova, 'Karjalainen ihminen uuden ajan alussa', Pekka Nevalainen (toim.), *Karjala – historia, kansa, kulttuuri* (Pieksämäki 1998), s. 70–76; Mitterauer, 'Family Contexts', s. 400; Waris, *Yksissä leivissä*, s. 66, 132.

³⁴ Waris, *Yksissä leivissä*, s. 84–88.

³⁵ Waris, *Yksissä leivissä*, s. 67–68, 81–86, 126–145.

³⁶ Ett partnerskapskontrakt, Ruokolax hösting 1858. Viborgs hovrätt. Restaurerade domböcker, Jämskis häradsarkiv, S:t Michels landsarkiv.

man i kontraktet specificerade att den ingifta parten (och ibland även andra familjemedlemmar) skulle sörjas för i det nya hemmet.³⁷

Parter i samhushåll var oftast gifta män med familj. Med partnerskapskontrakt kunde man kringgå reglerna för arv. Det var ett sätt att behålla hustruns hemgift inom familjen. En svärson som genom giftermål blev en del av hushållet erhöll som partner en specifik del av den lösa och fasta egendomen. Svärsonen var i princip berättigad till den andel som hans hustru fick i hemgift. Som partner erhöll han den andel av egendomen som tillföll honom genom ett i tingsrätten bestyrkt kontrakt. När en partner blev en del av familjen kunde han garantera sin hustrus (gårdsägarens dotters) status genom ett kontrakt. Bristen på vuxna män var vanligtvis orsaken till att man tog in nya medlemmar i hushållet. Bolag var också ett sätt att tillförsäkra minderåriga barn och åldringar omvårdnad. I hushållet kunde det även finnas ogifta döttrar vars bröllop och hemgift skulle bekostas, och för att klara av dessa utgifter behövdes det utökad kapacitet.

Genom att kontraktet garanterade partnern en bestämd del av egendomen samt lön för hans arbete för hushållet i fall att bolaget upplöstes, var det fördelaktigt att höra till dylika bolag. I jämförelse med storfamiljer i andra delar av Europa är den karelska varianten ett egenartat fenomen, vilket framhävs av det faktum att institutionen levde kvar så länge, i vissa områden ända fram till andra världskriget.

I källorna från Urvaste och Vastseliina i Estland från 1700- och 1800-talen kan man hitta partner vars gårdsnummer var detsamma som gårdsägarens. Dessa kallades hälftenbrukarfamiljer. Denna institution innebar att samma gård kunde hysa två eller flera familjer, som brukade åkrarna skilt för sig men hade gemensamma betesmarker och kunde dela på en eller flera herdor. Parterna använde ofta samma familjenamn som gårdsägaren och var ofta släkt med gårdens familjeöverhuvud.³⁸

Hushållsmodellerna i Ruokolax och finska Karelen samt de i Urvaste och Vastseliina i södra Estland kan anpassas till de traditionella definitionerna av storfamilj och samfamilj, särskilt om man ser närmare på dessa hushålls karaktär. Inventeringar av byggnader och bondgårdar i Ruokolax tingsproto-

³⁷ Elina Waris, 'Položenie ženshtsiny v bolšoj sem'e i obšestve (skov'prizmu slučaja suičida v Finljandii v XVII veka)', *Francuzskaja revoljucija i sud'by mira* (Minsk 1999); Waris, *Yksissä leivissä*, s. 96–110.

³⁸ Preliminär databas över familjer i Urvaste baserad på folkräkningar från 1752 och 1797 samt kyrkoböcker från 1782.

koll, vilka i stor utsträckning uppgjorts i samband med uppdelningar av bolag, samt detaljerade kartor över bebyggelsen i södra Estland indikerar att vissa hushåll bara till en del var partnerskap. I sådana fall delade bolaget endast på en del av egendomen och jordbruksarbetet.

Vardagen innebar gemensamma måltider, delat boende och nästan helt skilda hushåll. Trots att folk levde tillsammans kunde de inte alltid betraktas som ett gemensamt hushåll. Att man delade kokkärl betydde inte nödvändigtvis att man hörde till samma familj. Delat hushållsarbete och arbetsgrupper betydde inte automatiskt gemensamt hushåll, då förhållandet mellan de olika grupperna varierade. Forskningen om samfamiljer och partnerskap uppvisar talrika variationer. Det fanns flera mellanformer mellan regelrätta arbetsgemenskaper och partiella partnerskap.

Det är inte enkelt att dra någon gräns mellan samfamiljer och bolagsfamiljer. Partnerskapens delning är inte heller en okomplicerad företeelse. Utvecklingen i olika hushåll gick oftast stegvis. En del av bolagets egendom, främst produktionsmedlen (och t.o.m. boskap) delades. Ännu långt efter uppdelningen var en del av den forna gemensamma egendomen, särskilt boskap och verktyg, i allmänt bruk.³⁹

Familjemodeller och ekonomisk aktivitet

I forskningen kring finska och estniska storfamiljer i det agrara samhället betonas skillnaden mellan svedjebruk och åkerbruk. I östra Finland idkades svedjebruk till andra hälften av 1800-talet medan man i Estland vid samma tid för det mesta odlade på åkrar.⁴⁰ Intressant nog var svedjebränningstekniken dock inte okänd i södra Estland.⁴¹ En del av åkrarna i området för denna studie odlades som s.k. "lövslyängar".⁴²

Under 1600-talet innebar partnerskapssystemet oftast indelning av hushåll. Partnerskapsstudier visar att en bonde ensam inte skulle ha klarat av att

³⁹ Waris, *Yksissä leivissä*, s. 145–149.

⁴⁰ Åkerbrukets stora betydelse i Estland framgår redan av ordet *põllumajandus* (åkerhushållning)

⁴¹ Herbert Ligi, *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XVII sajandil* (Tallinn 1963), s. 51–52, 69–86.

⁴² Den allra senaste forskningen antar att en bondgård i södra Estland ägnade 13,5 dagar per månad åt åkerbruk och 2,5 dagar åt "lövslyängar" ("Buschfeld"). Detta slag av svedjebränning användes mest på odlade torvmossor. Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal*, s. 167–175.

sköta både sin egen gård och sina plikter gentemot godset.⁴³ På 1700-talet förekom samfamiljehushåll i stora delar av Estland. Till exempel i Pärnuregionen bestod ca en fjärdedel av hushållen av två eller flera familjer och i Tartu var andelen ca 36 procent. Denna utveckling kan förklaras genom hälftenbruket.

Estniska källor visar att det i södra Estland fanns en tendens mot större hushåll. Arbetet med de estniska källorna är fortfarande på hälft, varför man ännu inte kan avgöra exakt hur mycket denna tendens berodde på att familjer utvidgades genom släktskap och hur mycket det berodde på hälftenbruket. Under perioden 1650–1850 undergick familjen och bysamhället betydande förändringar. Godsens expansion ledde oftast till en minskning i antalet gårdar, men motsatsen var också möjlig. Det fanns vissa områden där antalet hushåll ökade. Tjänsterna som godsen krävde ökade samtidigt. Antalet samfamiljer och tjänstefolk ökade i takt med befolkningen. Så kallade ”vabadiku”-familjer, där det ingick gift tjänstefolk, hantverkare etc., flerdubblades. Deras struktur var enklare, och de levde oftast i kärnfamiljer. Storfamiljer var typiska för södra Estland.⁴⁴

På 1800-talet betalade ”arbetslaget” tillsammans med stamgården understöd till kyrkan och för lärare. Att samarbetslaget i olika regioner betalade olika procentandelar kan ha en förklaring i de olika förfaringssätt som gällde för uppdelningen och användningen av marken i olika delar av Estland. I Urvaste och Vastseliina räknades hälftenbrukare till samma gårdsnummer som gårdsägaren.⁴⁵ I Urvaste slog sig ofta bröder samman så att yngre bröder blev partner till en äldre bror. Man hade oftast separata hushåll men gjorde dagsverken för godset tillsammans. Åkrarna var uppdelade medan betesmarkerna var gemensamma.⁴⁶

Undersökningar av familjeinstitutionen i Urvaste och Vastseliina erbjuder

⁴³ Enn Tarvel, *Adratalupoegade olukorrast Louna-Eestis XVI sajandi lopul ja XVII sajandi algul* (Tallinn 1964), s. 22; Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal*, s. 96–97.

⁴⁴ *Eesti agraariajalugu*, s. 510–511; Preliminär databas över familjer i Urvaste 1752 och 1797, folkräkning och kyrkoböcker från 1782. Tartu ajalooarhiiv; Tarvel, *Adramaa*, s. 132–133; 225.

⁴⁵ Preliminär databas över familjer i Urvaste 1752 och 1797, folkräkning och kyrkoböcker från 1782.

⁴⁶ Enn Tarvel, *Adratalupoegade*, s. 22; Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal*, s. 96–97.

möjligheter att konkret studera förhållandet mellan gods och bönder.⁴⁷ Bondgårdarnas plikter gentemot godset bestod av dagsverken och betalningar. Ibland kunde godset skicka en hälftenbrukare till en gård för att försäkra sig om betalningen.⁴⁸

Efter år 1766 påverkades det ekonomiska livet i södra Estland av den ryska marknaden. Ett gott exempel erbjuder Vastseliina, där partnerskap (*Teilhaber*) och storfamiljer var typiska. Gästgiverier upprättades längs med postruterna. Bönderna destillerade sprit för värdshusen och använde mäsken som blev över vid destillationen som foder för boskapen. Destillationen var dock inte entydigt lönsam för bönderna, och den nya ekonomiska aktiviteten utgjorde i verkligheten en stor börda för dem. Om vintrarna blev Vastseliinabönderna tvungna att transportera ännu mera varor än tidigare till Pihkova, Kronstadt och S:t Petersburg.⁴⁹

Arbetskraftens organisation i grupper framstår tydligast om den ställs i relation till den ekonomiska aktiviteten. Ökad ekonomisk aktivitet krävde större flexibilitet av samfamiljerna. Tingsprotokollen visar att bönderna i Ruokolax under 1800-talet progressivt övergick till betalningar i pengar. I Urvaste och Vastseliina skedde också en tydlig förändring från och med slutet av 1700-talet mot betalning till godset i pengar.⁵⁰ Uppkomsten av penninghushållning påverkade hushållens liv i både de finska och sydestniska samhällena. Den familjehistoriska forskningen visar att spridningen av penninghushållningen i de regioner där samfamiljer var vanliga oftast var begränsad.⁵¹ Exempelen från Karelen och södra Estland visar olika typer av utveckling. I

⁴⁷ *Siedlungsgeschichte des Estenlandes* N. 3 (München 1976); J. K o n k s, 'Estimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII sajandi lõpul ning XIX sajandi I. Aastakümnel', *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised* 96 (1960); Tiit Rosenberg, *Eesti mõisate ajalooline ülevaade* (Tallinn 1996), s. 7–55; *ibid.*, 'Liphartid Liivimaa mõisnikena', *Kleio. Ajaloo Ajakiri* III (1997), s. 10–12; Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal*, s. 80–82, 103–108.

⁴⁸ Rosenberg, *Eesti mõisate*, s. 10–12, 20–23; Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal*, s. 120, 195–208; Enn Tarvel, *Eesti talurahva maakasutuse ja maskustuse alused 13–19. sajandil* (Tallinn 1972), s. 132–133, 225.

⁴⁹ Om Vastseliina se Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal*, s. 111, 117, 190, 198, 200–207.

⁵⁰ *Eesti talurahva ajalugu* (1992), s. 396.

⁵¹ Mitterauer, *Historisch-antropologische Familienforschung*, s. 109–110. Samfamiljesystemet gjorde det i vissa fall möjligt att specialisera sig inom särskilda områden. K a s e r, *Macht und Erbe*, s. 155–156.

och med den expanderande penninghushållningen tenderade familjernas storlek att öka. Det var viktigt att familjen utgjorde en tillräckligt öppen och flexibel organisation. Parterna försäkrade sig vanligtvis om möjligheten att skapa handlingskraftiga arbetsgrupper inom hushållet. Storfamiljernas anpassning till den nya ekonomiska situationen innebar också en ökad produktion som motsvarade den växande marknadens krav. De finska svedjebrukande böndernas ekonomiska möjligheter förbättrades avsevärt på grund av närheten till den nya, snabbt expanderande metropolen S:t Petersburg. Affärsverksamhet och den växande penninghushållningen påverkade både familjernas och arbetsgruppernas utformning.

Studiet av samfamiljens och partnerskapets funktion i olika samhällen är ett till stora delar ännu outforskat territorium inom den familjehistoriska forskningen. För att kunna uppställa en täckande analys av familjernas utformning och strategier krävs fortsatt forskning och särskilt utnyttjande av det estniska källmaterialet.

”Det skapande livets oberäkneliga insats”

Bergson, Finland och 1910-talets antipositivism

STEFAN NYGÅRD

Den filosofiska positivismen, som den definierades av Auguste Comte, hade betraktat livets alla områden som underkastade orubbliga naturlagar. Vetenskapens uppgift var att upptäcka och reducera dessa lagar till minsta möjliga antal. På denna väg skulle man nå en enhetlig världsbild, förankrad i vetenskapen och utsträckt till den sociala världen. Tron på en uniform vetenskaplig världsbild försvagades mot slutet av 1800-talet då t.ex. fysikens intresse skiftade från materie till energi och då vetenskapen inte hade lyckats finna någon tillfredsställande lösning på medvetandets och viljans mysterium eller samhällslivets fundamentala principer. En del upplevde den positivistiska världsbildens åtminstone tillsvidare uteblivna framgång desillusionerande, andra befriande.

Sedan upplysningen hade den naturvetenskapliga världsåskådningens universella och eviga sanning samt de empiriska metodernas monopol på kunskap om såväl människan som samhället ifrågasatts av en tanketradition lika gammal som upplysningen själv. Denna tradition, som ibland kallas motupplysning, erkänner naturvetenskapernas praktiska betydelse, men hävdar samtidigt att upplysningstänkandet skapat en förvrängd bild av verkligheten genom att mellan människan och verkligheten ställa vetenskapliga abstraktioner.¹ Matematikens och fysikens principer var enligt upplysningens kriti-

¹ Om begreppet motupplysning, se Isaiah Berlin, 'The Counter-Enlightenment', *Against the Current* (Oxford 1981, andra uppl.). Jfr Nils Erik Forsgårds tillämpning av begreppet i *I det femte inseglets tecken. En studie i den åldrande Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi* (Diss.) Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland nr 616 (Helsingfors 1998), s. 72–88.

ker metoder för att registrera företeelser i den externa världen snarare än en samling allmängiltiga sanningar med motsvarighet i en objektiv verklighet. Medan rationalisterna sökte det som förenade och det som var oföränderligt i tid och plats, fokuserade t.ex. romantikens konst och filosofi på det som skiljde, på det unika som framför allt manifesterade sig i den inre verkligheten, som motupplysningen ville skydda från reduktionism och kausalitetstänkande.

I början av 1900-talet fördes upplysningskritiken vidare av antipositivistiska eller antiintellektualistiska tankeströmningar som ifrågasatte det kausalitetstänkandets tillämpning på alla områden, i synnerhet själslivet.² Detta var utgångspunkten i Henri Bergsons avhandling *Essai sur les données immédiates de la conscience* från 1889, vars centrala idéer blev bekanta för en större allmänhet då Bergson vid sekelskiftet bröt igenom i Paris och genom publiksuccén *L'Évolution créatrice* (1907) som gav honom världsrykte. De bergsonska begreppen *intuition*, *durée* (nuflödet, den upplevda tiden) och *élan vital* (livskraft) väckte livlig genklang bland tidens konstnärer och författare som sökte sig närmare medvetandets ström. Utanför den filosofiska kontexten fick bergsonismen ofta en betydelse som var besläktad med Nietzsches vilja till makt.

Som inspirationskälla för dem som sökte alternativ till den naturalistiska världsåskådningen sträckte sig Bergsons inflytande också till Finland. Den yngre generationen som var missnöjd med den livssyn som positivismen framkallat, utmanade den empiristiska och darwinistiska "1880-talismen", som ännu i början av 1900-talet hade en stark ställning bland den äldre generationen intellektuella. I slutet av 1800-talet hade materialismen bestridits av filosoferande vetenskapsmän som Wilhelm Ostwald, vars monistiska naturfilosofi, som *Matti Klinge* visat, fick stor uppmärksamhet i Finland.³ Ostwald menade att fysikaliska fenomen kunde förklaras utan att man behövde förutsätta materiens existens och ville i stället bygga upp en ny världsbild på energins grund. Bergson kritiserade materialismen ur ett annorlunda

² Crane Brinton definierar hellre antipositivismen som ett försök att nå en trovärdig uppskattning av de roller som rationalism och irrationalism spelar i mänskligt beteende, genom att också beakta det irrationella. Crane Brinton, *Ideas & Men. The story of Western Thought* (New York 1950), s. 504–505.

³ *Matti Klinge*, 'Vuosisadanalun antipositivismi' & 'Politiikka luonnontieteenä', *Vihan veljistä valtiososialismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta* (Juva 1983, andra uppl.).

perspektiv, genom att hävda att materien endast representerade en yttre och praktisk aspekt av tillvaron och att sådana fenomen som tiden och medvetandet stod utom räckhåll för mekanistiska förklaringsmodeller. Mot materialismens statiska kosmologi hävdade 1910-talets ledstjärnor, Bergson och den amerikanske psykologen William James, en dynamisk världsbild som beto- nade rörelse och förändring.

Tidens och rörelsens filosofi

Denn das Wesen der Moderne überhaupt ist Psychologismus, das Erleben und Deuten der Welt gemäß den Reaktionen unseres Inneren und eigentlich als einer Innenwelt, die Auflösung der festen Inhalte in das flüssige Element der Seele, aus der alle Substanz herausgeläutert ist, und deren Formen nur Formen von Bewegungen sind.

Georg Simmel, *Philosophische Kultur* (1911).⁴

Innan universell tid infördes genom att världen i slutet av 1800-talet delades in i 24 olika tidszoner följdes otaliga lokala tider, som bl.a. försvårade järnvägs-kommunikationerna. Övergången till uniform tid var inte oproblematisk, men när det globala elektroniska nätverket var utbyggt och då tidssignaler genom telegrafan kunde spridas över hela världen fick de självständiga lokala tiderna slutligen ge vika för en enhetlig tid. Tidens harmonisering stimulerade såväl författare, fysiker och sociologer som filosofer till reflexioner över spänningen mellan homogen och heterogen tid. Genom att framställa händelser i omvänd ordning i förhållande till den "objektiva" tidsaxeln kunde man illustrera motsättningen mellan privat och offentlig tid. I Marcel Prousts *På spaning efter den tid som flytt* utspelar sig handlingen under en klart definierad period mellan Dreyfusaffären och världskriget, men berättarens privata tid är icke-linjär och disharmonisk i förhållande till den objektiva tiden. Fysikern Ernst Mach hade 1883 hävdad att Newtons uppfattning om absolut tid var en metafysisk konstruktion, och genom Einsteins speciella och allmänna relativitetsteorier 1905 och 1916 nedmonterades den klassiska tidsuppfattningen slutgiltigt.

Parallellt med utvecklingen inom fysiken, intresserade man sig inom psykiatri för den psykologiska tidsupplevelsens mekanismer genom att undersöka förvrängda tidsuppfattningar hos mentalpatienter, och inom sociologin

⁴ "Det modernas väsen över huvud taget är psykologism, att uppleva och tolka världen enligt våra inre reaktioner och egentligen som en inre värld, de fasta innehållens upplösning i själens flytande element, från vilka all substans filtrerats och vars former är blott rörelsens former." (Övers. S.N.).

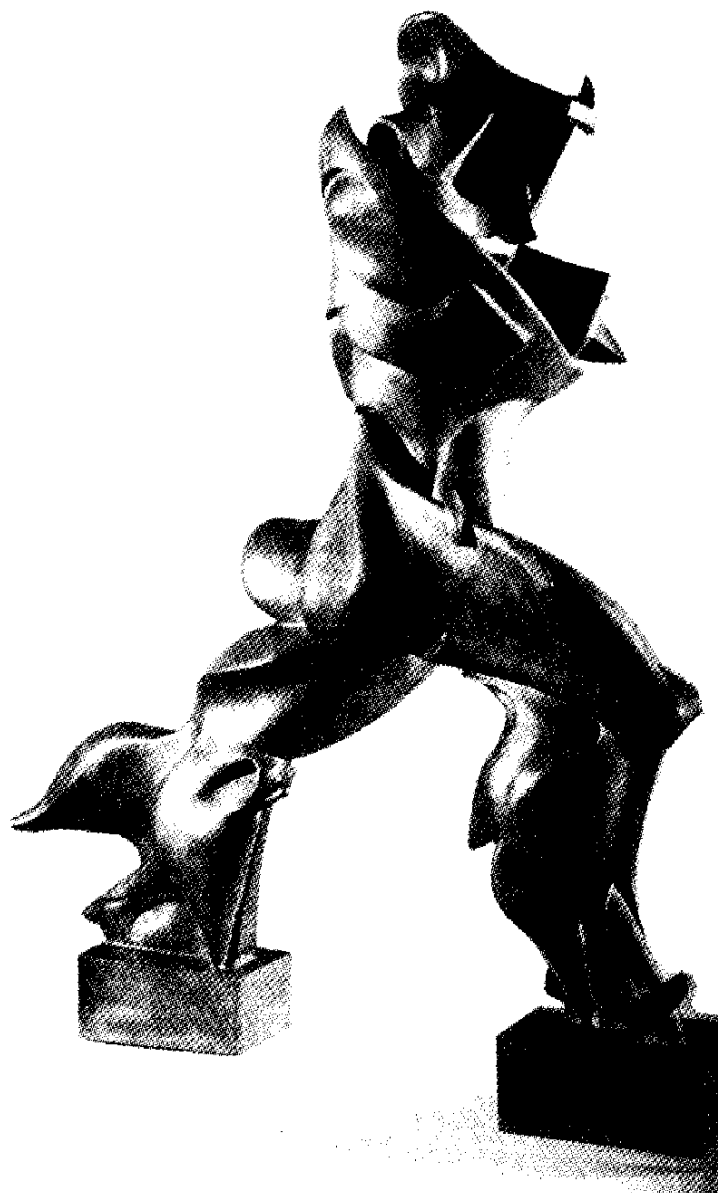
fäste Émile Durkheim uppmärksamhet vid tidsupplevelsens samhällsliga ursprung. Bergson byggde hela sin filosofi på en analys av tidsbegreppet, som han ansåg att hade försumrats av Spencer och andra determinister.⁵

Bergsons centrala idé är att tiden är en absolut realitet, men inte den fysikaliska tiden, som är en metafysisk konstruktion skapad av intellektet som opererar med rumsliga begrepp. Tidens verkliga natur, liksom hela tillvarons grund, är för Bergson en kontinuerlig ström, *la durée*, i motsats till den mekanistiska tidsuppfattningen enligt vilken tiden är ett slags rum där ögonblicken följer på varandra som punkter på en linje. Symbolen för den mekanistiska tidsuppfattningen är klockan, som enligt Bergson felaktigt mäter tid med rum och spjälker upp det naturliga, odelbara tidsflödet i likvärdiga beståndsdelar. Enligt den rumsliga tidsuppfattningen bevaras ingenting från ett ögonblick till nästa, medan det förflutna enligt Bergson genom minnet fortsätter sitt liv i nuet. Erfarenheterna genomtränger varandra, nya sammansmälter med gamla, på ett sätt som är främmande för den materiella världen. Minnesbilder ingår i alla medvetna handlingar, inklusive varseblivning, och minnet är på så sätt inte enbart erinring, utan blandar sig aktivt i nuet.⁶ Ackumulerade erfarenheter, inte förutsägbara mekaniska reaktioner, styr vårt sätt att handla i olika situationer. I detta avseende är minnet för Bergson lika med fri vilja och det som ger mänskligt beteende en indeterministisk dimension. Liksom Freud ansåg Bergson att tidigare erfarenheter, också de mest obetydliga, formar vår personlighet; för Freud var det förflutna en förutsättning för mental hälsa, för Bergson en källa till personlig frihet.

I Bergsons kosmologi är tiden verklig och verkligheten tid. I grunden är allt rörelse och förändring, och rörelsen är liksom tiden odelbar. Att tänka att det orörliga är lika verkligt som det rörliga, att det statiska är mera fundamentalt och det rörliga enbart något som "läggs till" detta, är en illusion skapad av det praktiska förnuftet, som tillämpar rummets principer på den rörelsen. Förhållandet är enligt Bergson i själva verket det motsatta och det stillastående endast en bild av verkligheten tagen av vårt sinne. Med Bergson skiftade perspektivet från det statiska yttre till det dynamiska inre livet, en utveckling

⁵ För en allmän framställning av Bergsons filosofi, se t.ex. John Landquist, *Henri Bergson. En populär framställning av hans filosofi* (Stockholm 1928); Leszek Kolakowski, *Bergson* (Oxford 1985) eller Henri Gouhier, *Bergson dans l'histoire de la pensée occidentale* (Paris 1989). Den senaste biografien är Philippe Soulez & Frédéric Worms, *Bergson. Biographie* (Paris 2002).

⁶ Kolakowski, s. 42–43.

Den italienske futuristen Umberto Boccioni tog intryck av Bergsons tidsfilosofi och strävade efter en syntetisk tolkning av "dynamism" och "simultanitet".
Forme uniche della continuità nello spazio (*Kontinuitetens unika former i rymden*, 1913).

som välkomnades av de konstnärer och författare som i Baudelaires fotspår sökte återge upplevelsen av *la modernité*. Det moderna livet i metropolerna förde med sin accelererade livsrytm med sig en omdefiniering av förhållandet mellan perception och omgivning. Staden var inte längre en anhopning av dess olika delar i växelverkan med varandra utan en källa till flyktiga intryck som registrerades i skiftande medvetenhetstillstånd.⁷ Med sina konstant växlande perspektiv, bländande ljus och ändlösa sammanträffanden var livet i

⁷ Edward Timms, 'Unreal city – theme and variations', Edward Timms & David Kelley (eds.), *Unreal city. Urban experience in modern European literature and art* (New York 1985), s. 3–4.

storstaden motsatsen till det oföränderliga livet i småstaden. I stadsskildringar prioriterades subjektiv förnimmelse framför fotografisk exakthet. Bergson och Nietzsche ifrågasatte seriell logik och narration samt de traditionella verbala och visuella tekniker för representation som byggde på föreställningen om en stabil värld styrd av intention och kausalitet. Inom konsten eftersträvade kubismen – i motsats till impressionismen som försökte fånga verklighetens mångfald under ett visst ögonblick – att nå utöver ögonblicket genom att experimentera med multipla perspektiv som skulle tillföra konsten en tidsdimension. Futuristerna, som gick längst i utformningen av en ny rörelsens estetik, inspirerades av Bergson i sina försök att återge absolut rörelse enligt principen att rörelse inte kunde rekonstrueras genom att spjälka upp ett händelseförlopp i delar, hur små dessa än var.

Långt från de europeiska storstäderna och den avantgardistiska konstens centra, på den finska landsbygden, lutar sig den till sin hembygd återvändande huvudpersonen Elias i F. E. Sillanpääs debutroman *Elämä ja aurinko* (1916, sv. *Livet och solen*) mot en ladvägg och reflekterar över tidens natur:

Mutta ihme on sekin, joltain isommalta alustalta katsoen, että sama kuluva aika vangitun ja vanginneen mielestä on niin erilaisen pitkä tai lyhyt. Se panee epäilemään ajankäsitteen oikeutusta. Vai onko aikoja yhtä monta kuin ajan viettäjäkin?⁸

Sillanpää hade i sällskap med den jämnåriga studiekamraten Heikki Järnefelt blivit bekant med den europeiska filosofins nyaste strömningar under besök hos Järnefeltarna i Tusby, där han bl.a. kommit i kontakt med den unge filosofen Eino Kaila. Den bergsonska distinktionen mellan fysikalisk och psykologisk tid fann kanske sin väg till Sillanpääs romaner genom just Kailas förmedling.⁹ Under en vistelse i Paris 1911 hade Kaila bekantat sig med Bergsons filosofi, som han genom artiklar i tidskriften *Aika* gjorde känd för

⁸ F. E. Sillanpää, *Elämä ja aurinko* (Rauma 1994, orig. Helsinki 1916), s. 145. "Men det var också ett under, sett mot en vidare bakgrund, att samma pågående tid kan vara så olika kort eller lång för den fångne och den som tar till fånga. Detta kommer en att tvivla på tidsbegreppets berättigande. Eller finns det lika många tider som varelser som leva i tiden?" (Övers. Bertel Gripenberg). F. E. Sillanpää, *Livet och solen* (Helsingfors 1926). Cit. i Annamari Sarajas, "Aika – ei semmoista ole". Bergson, Eino Kaila ja Sillanpää, *Orfeus nukkuu. Tutkielmia kirjallisuudesta* (Juva 1980), s. 221.

⁹ Sarajas, s. 222–223. Panu Rajala, *F. E. Sillanpää vuosina 1888–1923* (Pieksämäki 1983), s. 67–68, 78.

en finsk allmänhet.¹⁰ I sin recension av *Elämä ja aurinko* kunde Kaila glädja sig åt att författaren anslutit sig till Einsteins och Bergsons uppfattningar om tidens relativitet och förståndets ofullkomlighet.¹¹ I Sillanpääs roman, som utspelar sig under en obestämd tid, ”morgnar, aftnar, dagar och nätter under en sommar”, förflyter tiden ojämnt; gränserna mellan dagar och händelser är avsiktligt suddiga och den objektiva tiden sekundär i förhållande till huvudpersonernas inre upplevelse av tiden.

Bergsons filosofi nådde Finland också via Sverige, genom Algoth Ruhes översättningar och filosofen John Landquists verk. Undersökningen om komikens väsen *Le Rire* från år 1900 (*Skrattet*) översattes av Ruhe till svenska år 1910 och *L'Évolution créatrice* (*Den skapande utvecklingen*) från år 1907 samt den mycket lästa *Introduction à la métaphysique* (*Intuition och intelligens. Inledning till metafysiken*) från år 1903 översattes 1911. *Filosofien och livet. Fyra föredrag* (1912) var en kortfattad, av Algoth Ruhe sammanställd presentation av Bergsons filosofi. John Landquist var i sin tur en hängiven lärjunge till Bergson sedan han 1907 hört denne föreläsa vid Collège de France. I doktorsavhandlingen *Viljan* (1908) förankrade Landquist sin kritik av kantianismen i Bergsons filosofi, som han utförligare redogjorde för i sina *Essayer* (1913). I Finland var både Landquist och Bergson viktiga impulsgivare för den författargeneration som debuterade på 1910-talet. ”Hans namn var från början en stridssignal som satte andarna i rörelse och utlöste revolutionerande krafter”, skriver Hagar Olsson senare med anledning av att Bergson erhöll 1927 års Nobelpris i litteratur.¹² Mot naturalismens ”mur av naturlagar, av arv, uppfostran och miljö”, inom vilken den fria viljan inte hade någon plats, höjdes ”ur medvetandets djup” en protest mot naturalismen, fortsätter Olsson, vars egna tiotalsverk, i synnerhet debutromanen *Lars Thorman och döden* (1916), bär spår av en bergsonpåverkan som hos Olsson utmynnade i livsmystik.¹³ Detta var inte ovanligt. På grund av sitt stora anseende utanför fackfilosofin fick Bergson se sina tankar modifierade och populariserade för

¹⁰ Eino Kaila, ’Nykyajan filosofeja. Henri Bergson’, *Aika* 1911; ’Eräs metafysillinen merkillisyys’, *Aika* 1912. Några år senare var Kaila mera kritisk, se ’Renan ja Bergson’, *Aika* 1916.

¹¹ Se Panu Rajalas förord till Sillanpääs *Elämä ja aurinko*.

¹² Priset tilldelades Bergson först ett år senare. Hagar Olsson, ’Nobelpriset i litteratur åt Bergson och Undset’, *Svenska Pressen* 14.11.1928.

¹³ Om ”de intuitiva krafterna” i Hagar Olssons debutroman, se Olof Enckell, *Den unga Hagar Olsson* (Helsingfors 1949), s. 72–77.

att tjäna de mest olika syften. Att de kanske inte hade läst en enda rad av Bergson var inte ett hinder för mondäna damer i Paris att kalla sig "bergsonister". Författare och konstnärer började efter publikationen av *L'Évolution créatrice* proklamera sig som Bergsons lärjungar. Sedan Voltaire, sades det, hade ingen haft en så framstående ställning i det franska och europeiska intellektuella livet som Bergson. "Hela vår moderna livsuppfattning är så inmängd med de idéer Bergson framfört, att det numera är svårt att särskilja hans speciella insats," sammanfattade Hagar Olsson.¹⁴

Intuition och intelligens

Detektivberättelsen "Äventyret i trettonde apoteket" (1914), skriven av "Tre herrar", skildrar ett fall där detektiven Corpwieth utreder en kokainstöld från "det trettonde apoteket" på Skatudden.¹⁵ Stölden visar sig vara en utmaning riktad till Herr Corpwieth av självaste Sherlock Holmes som var på besök i Helsingfors. På Sherlock Holmes fråga om vilken metod detektiven använt sig av för att så fort nå fram till gåtans lösning, svarar Herr Corpwieth: "Det var nog inte på den strängaste, logiska deduktionens väg jag nådde resultatet. Jag a n a d e att det var ni som varit framme. Jag k ä n d e på mig, att det var ni som var den mystiska fjärde mannen [...]." Detektivarbetet kännetecknas ju vanligtvis av deduktiva snarare än intuitiva metoder, och Herr Corpwieth försäkrar att han i allmänhet går analytiskt till väga, enligt principen att det inte finns "någon under mänsklig medverkan åvägabragt omständighet, som inte mänsklig intelligens – mänsklig intelligens över medelnivån i varje fall – mäktar sönderdela i orsak och verkan". I detta fall hade han ändå handlat annorlunda och blir tillrättavisad av Sherlock Holmes: "Ni har [...] studerat en viss Bergson, så tror jag han heter? Jag kunde tro det [...] Ni opererar delvis med intuitionen. Ni verkar, ni har i varje fall i denna affär till en del verkat med medel, vilka jag icke utan reservation kan tillerkänna vetenskapligt värde!"

Begreppet intuition väckte starka känslor för eller emot Bergsons filosofi. Med intuitionen avsåg Bergson ett redskap som bättre än det sönderdelande och praktiskt orienterade intellektet kunde återge verklighetsflödet. Styrt av

¹⁴ Olsson, 'Nobelpriset i litteratur'.

¹⁵ *Herr Corpwieth – Gentleman-Detektiv* (Helsingfors 1914). Utg. av "Tre herrar" (biblioteksamanuenserna vid Helsingfors universitetsbibliotek Emil Hasselblatt, Olaf Homén och Henning Söderhjelm).

en ändamålsrationalitet måste intellektet – vars uppgift enligt Bergson är att bemästra den livlösa materien – gallra bland förnimmelserna och kan därför inte ge en objektiv bild av verkligheten. Kunskap om livsflödet och den odelbara tiden nås i stället genom intuitionen, instinkten som blivit självmedveten och förmögen att reflektera över sitt objekt. Bergsons lära bygger på denna motsättning mellan det distanserade, filosofiska förnuftet som ensamt kan ge en metafysisk bild av verkligheten, och det praktiska, instrumentella förnuftet, som är naturvetenskapens verktyg. Intuitionsbegreppet var ursprungligen ett försök att utveckla en alternativ metod till den naturvetenskapligt orienterade psykologin. Avhandlingen *Essai sur les données immédiates de la conscience* var en kritik av associationspsykologins tillämpning av kausalitetsprincipen på själslivet och Gustav Fechners psykofysiska skola som sökte upprätta kvantitativt mätbara relationer mellan externa stimuli och de interna reaktionerna på dessa. Mot associationisterna hävdade Bergson att den inre verkligheten inte kan spjälkas upp i delar för att analyseras enligt mekanikens principer om att identiska orsaker producerar identiska verkningar, eftersom identiska förhållanden aldrig återkommer i den psykologiska verkligheten. I grunden befinner sig det inre livet enligt Bergson i en oavbrutet fortskridande process.

Enligt många var uppmärksammandet av kausalitetstänkandets och det analytiska intellektets begränsningar det värdefullaste i Bergsons filosofi, medan meningarna delade sig i fråga om den av honom föreslagna intuitionen som en alternativ metod till förståelse av den psykiska verklighetens djupare plan. Bergsons andra verk *Matière et mémoire* (1896) följer ännu avhandlingens uppdelning mellan den externa verkligheten som en samling stabila materiella objekt, intellektets domän, och den interna flödande verkligheten. En förskjutning skedde i de följande verken där det dynamiska flödet också tillämpades på den externa verkligheten och de organiska arternas utveckling. I *L'Évolution créatrice* presenterade Bergson sin syn på utvecklingen som en skapande process som drivs framåt av den kreativa anden, på motsvarande sätt som det individuella medvetandet är en skapande process där det förflutna pressar på nuet och ger upphov till nya former av medvetande. Det spekulativa begreppet *élan vital* fungerar som utvecklingens drivande kraft, en kreativ impuls som kan inte fångas av intellektet, vars uppgift är att ordna de materiella objekt som denna impuls skapar. Denna utveckling i Bergsons tänkande i riktning mot en spekulativ kosmologi, där enbart intuitionen kan ge kunskap om såväl det interna som externa dynamiska livsflö-

det, och betoningen av det spontana livet, stötte på häftig kritik från naturvetenskapligt håll.

Men Bergsons anhängare välkomnade det nya intresset för metafysik efter positivismens herravälde i slutet av 1800-talet. För "åttiotalisternas" förebild, utvecklingslärans filosof Herbert Spencer, hade tillvarons yttersta principer ("det Ovetbara") varit religionens, inte filosofins objekt. För den yngre generationen, som tröttnat på den naturalistiska världsåskådningen och törstade efter idealism, var Bergson en befriare som genom sin syn på utvecklingen som en skapande process och betoning av viljan visade vägen ut ur den länge förhärskande determinismen. När bergsonismen anammades utanför fackfilosofin utvecklades indeterminismen hos Bergson i riktning mot en praktisk handlingsfilosofi och intuitionsbegreppet reducerades till ett slagord med omväxlande innehåll. *Studentbladets* redaktör, "idrottsfilosofen" Artur Eklund hade inspirerats av Bergson när han i verket *Svenskt i Finland. Ställning och strävanden* (1914) talade om intuitionen som en metod för svenskheten i Finland att komma i kontakt med sina germanska rasegenskaper. Några år tidigare hade Eklund i *Studentbladet* uppmanat den svenska ungdomen att stiffta bekantskap med den nya filosofin, Bergson och William James.¹⁶

Det omedelbara livet

Utöver redan nämnda artiklar i *Aika* av Eino Kaila introducerades Bergson i Finland av svensken John Gustavson i *Nya Argus* och *Finsk Tidskrift*. I *Nya Argus* (1914) skrev också den unge filosofen Hans Ruin om Bergson under rubriken "Filosofins renässans".¹⁷

Ruin ställde Bergson i relation till den pågående svängningen från positivism till ett förnyat intresse för metafysik och absolut kunskap. Positivismen hade reducerat själslivet till en kedja av medvetenhetstillstånd som följde på varandra i en kedja av orsak och verkan: "Här finnes intet rum för sådant som spontaneitet, frihet och självbestämmelse. Allt är på förhand givet", skrev

¹⁶ Den rena rasen "fattas intuitivt, och alla beskrivningar därutöver bli i någon mån bristfälliga [...]". Artur Eklund, 'Ras, Kultur, politik', *Svenskt i Finland. Ställning och strävanden* (Helsingfors 1914), s. 7; Artur Eklund, 'Religiös oro', *Studentbladet* 1.12.1914. Eklund var kurator för Vasa nation där bergsonismen hade starkt fotfäste. Se Matti Klinge, *Ylioppilaskunnan historia 3: K.P.T.:stä jääkäreihin* (Vaasa 1978), s. 363.

¹⁷ Hans Ruin, 'Filosofins renässans', *Nya Argus* 16.9. och 1.10.1914. John Gustavson, 'Henri Bergson. Filosofien och livet', *Nya Argus* 1.9.1912 och 'Henry Bergsons filosofi', *Finsk Tidskrift* 1/1913.

Ruin. Positivistisk metodologi hörde hemma i naturvetenskapen, men när den spred sig inom de bredare bildningsskikten var följden en materialistisk världssyn som kännetecknades av platthet och andlig begränsning. Mot denna världsåskådning gjorde sig nu en stark opinion gällande. Inte enbart inom filosofin, utan även på vitt skilda områden inom kulturen, intresserade man sig för "frihetsmomentet, det individuella skapande livets oberäkneliga insats". Med hänvisning till den moderna fysiken, som hade fått upp ögonen för "livsimpulsens egen kraft och skapande spontaneitet", var Ruin optimistisk beträffande utvecklingen inom naturvetenskapen. Inom konsten bereddes utrymme för liv och subjektivitet i stället för objektiva analyser och miljökaraktistik.

Ruin hänvisade till tidigare kritiker av positivistisk materialism i Tyskland (Dilthey, Wundt och Windelband), Frankrike (Guyau, Boutroux och Fouillet) och Amerika (James). Gemensamt för dessa var betoningen av skapande aktivitet i stället för kausalberoende. Rörelsen från materie till ande och från determinism till kreativitet nådde sin höjdpunkt i Bergson. Denna rörelse hade gått via den i Finland i början av 1900-talet populära monismen, enligt vilken det organiska och oorganiska livet var manifestationer av en och samma världssjäl (Haeckel). Tillvarons grundprincip, det som för Schopenhauer var viljan till liv, för Hegel tänkandet och för Büchner materie, var för Bergson oavbruten förändring och rörelse. Jaget upplöstes i ett icke-repetitivt flöde av erfarenhet som inte kunde fångas av det styva intellektet. För Ruin innebar Bergson ett närmande till filosofins centralobjekt, "livsrealiteten", och svaret på det av Nietzsche efterlysta fulla uppgäendet i nuet: i vägen för en sann upplevelse av nuet stod det analytiska tänkandet som "ur jagets strömmande flöde häver fram blott enskilda moment, radar upp dem efter varandra liksom kunde det härmed återställa den flytande kontinuitet, som är själslivets allt". Om filosofin skulle befatta sig med andens problem måste det analytiska tänkandet enligt Ruin kompletteras med sådana alternativa metoder som Bergson nu presenterade.

Den nya filosofin utslöt inte känslan och fantasin, och tilltalade i synnerhet den yngre generationen: "Icke under att särskilt de unga, de ännu hela, lystra upp vid de vårliga elementens sus i den nya spekulationen, som besannar att livet i dess rätta djup blott fattas av hela människan", framhöll Ruin.¹⁸

¹⁸ Också Rolf Lagerborg konstaterade att ungdomen stod i spetsen för Bergsons framgångar i Norden. Rolf Lagerborg, 'Henri Bergson', *Granskaren* oktober 1934, s. 128-130.

I *Studentbladet* pågick vid denna tid en utdragen debatt mellan positivism och vad man uppfattade som en metafysikens och idealismens renässans. Ruin såg tecken på en spekulativ fördjupning i vetenskapens allmänna utveckling, i alla dess olika delområden, ”så att de gamla råmärkena mellan disciplinerna vackla och den mänskliga kunskapen skymtar oss till möte just i den omfattande enhetlighet och slutenhet, som filosofin i alla tider ytterst sökt nå fram till”.

Med tanke på Ruins senare litterära verksamhet var Bergson en viktig impulsgivare, som dock under krigsåren var svår att förena med hans egen och fadern Waldemar Ruins tyskvänlighet. I debutverket *Krigets anlete* (1919) lyfte Ruin fram Bergson bland de många intellektuella som vid första världskrigets utbrott hade ställt sig i den nationella propagandans tjänst. Ruin förebrådde de intellektuella som deltog i en till populära föreställningar vädjande demonisering av fienden. Den upphöjda anden och själlösa materien antog i Bergsons krigspolemik skepnad av Frankrike och Tyskland.¹⁹ *Élan vital* hade gett fransmännen segern vid Marne.

Den idealistiska synen på kriget hade överallt kunnat hämta näring ur moderna ”viljefilosofier”, i vilka man såg en uppmaning till handling och militär heroism. Den finska litterära och politiska aktivismen var inte opåverkad av mytbildningen om kriget som en förnyelseprocess och väg ut ur flanörens/dagdrivarens handlingsförlamning – ett centralt tema i bergsonisten Sigfrid Siwertz roman *Eldens återsken* (1916), där huvudpersonen Lenart Ahlborn rör sig bland de finländska aktivisterna i Stockholm. I jägarförfattaren Erik Grotenfelts *Det nya fosterlandet* (1917) var kriget ”i långt högre grad en inre revolution än en yttre”, ur vilken en förnyad människa och ett förnyat folk skulle uppstå.²⁰ För det kulturella avantgardet överallt i Europa fungerade Bergson – ibland genom sin tolkare Georges Sorel – som inspirationskälla för politiskt färgade handlingsideal. I Sverige försvarade John Landquist Bergson mot försöken att göra politik av hans filosofi: ”Den andliga frihetens filosofi har ingenting med den s.k. maktfilosofin att göra; den förra är en teoretisk världsåskådning med många sammanhang, och etiskt syftar den blott mot inre självständighet, personlig hållning och begrundar övertygelsen att genom viljans beslut kan ett nytt värde sättas in i tillvaron; och dess attityd utåt är icke maktkravet utan sympatien, med vil-

¹⁹ Hans Ruin, *Krigets anlete* (Helsingfors 1919), s. 25.

²⁰ Erik Grotenfelt, *Det nya fosterlandet* (Helsingfors 1917), s. 134.

ket enkla populära ord utan krångel den obegripliga intuitionen kan översättas."²¹

Landquist skrev detta innan Bergson genom sina diplomatiska missioner till Förenta staterna engagerat sig i politiken på högsta nivå, i det Frankrike som Bergsons forna elev Albert Thibaudet kallade *La république des professeurs*. I sina essäer om kriget kommenterade en desillusionerad Hans Ruin den intellektuella elitens agerande och i synnerhet Bergsons sätt att anpassa sin filosofi efter dagshändelserna: "Det var på detta sätt man i väldiga varp fångade åt sig hängivna själar för sina egennyttiga ändamål. Så ond är ändå inte världen, att inte en idé skulle hänföra. Det var härav man förstod att begagna sig." Den filosofiska krigspropagandan hade en djupare betydelse än att enbart framställa det egna handlandet i ett idealistisk skimmer: "man har verkligen, på sätt och vis, låtit sig hänföras av idéer och för dem stridigt och blött."²²

Trots kritiken mot Bergsons politiska engagemang under krigsåren övergav Ruin inte sin ungdoms förebild. Bergson var impulsgivare för Ruins personliga upplevelsens psykologi och estetik samt den strävan efter livsnärhet, "det omedelbara livet", som kännetecknar hans konst- och litteraturhistoriska essäistik. I licentiatavhandlingen *Erlebnis und Wissen. Kritischer Gang durch die englische Psychologie* (1921) försvarade Ruin en estetisk psykologi mot behaviorismens metoder. I *Själens försvarsproblem* (1929) fortsatte han sin kritik mot tillämpningen av mekanistiska modeller på tankens område. I doktorsavhandlingen *Poesins mystik* (1935), som blev en viktig inspirationskälla för samtida författare, är huvudtemat det rena poetiska erfarenhetstillståndet.²³ I avhandlingen utvecklar Ruin sin konstfilosofiska syn på den intuitiva kunskapen som nås genom den poetiska upplevelsen – Bergsons tidsflöde tillämpad på dikten. På motsvarande sätt som nuflödet inte kan spjälkas upp i delar för att analyseras av intellektet bildar dikten en odelbar enhet av form och innehåll. Genom poesin nås tidsflödet, där den successiva gestaltningen av tiden har ersatts av det omedelbara poetiska erfarenhetstillståndets levande nu, som i sig innehåller det förgångna och som "oavbrutet påbygger sig

²¹ Landquists recension av Sigfrid Siwertz roman *En flanör*. Cit. i P. O. B a r c k, 'Friheten och viljan', *Dikt och förkunnelse* (Tammerfors 1936), s. 73.

²² Ruin, *Krigets anlete*, s. 24–27.

²³ Jean-François Battail, *Le mouvement des idées en Suède à l'âge du bergsonisme* (Paris 1979), s. 137–139.

själv". Dikten utlöser det omedelbara intuitiva sättet att förnimma och kan inte, till skillnad från den "nyktra prosan", spjälkas upp för analys.²⁴ I *Ett land stiger fram* (1941) tänjer Ruin på den bergsonska tiden och minnet till att gälla för kollektivet – fosterlandet som ett minnets förvar, av de materiella och andliga resurser som nuet lever av: "Vad vore vi om inte fosterlandet längre kunde verka på oss, och vad vore fosterlandet om inte vi funnes som det kunde verka på!"²⁵ I *Det finns ett leende* (1943) är den inre tiden igen föremål för reflexion:

Tiden är strängt taget det oberäkneligaste av allt. Den moderna tekniken frigör massor av tid, som den lägger ned vid våra fötter för att av oss avnjutas. Men har vi mera tid för det? Är det inte snarare tvärtom? De tidsvinster vi gör gäller den mätbara tiden. Och den är på något vis illusorisk som matematikens linjer och punkter. Den har ingen realitet. Den verkliga tiden är den upplevda tiden, och den är ett inre faktum, som har sin egen takt och följer sin egen lag.²⁶

Inom den akademiska filosofin, som i Finland dominerades av den analytiska traditionen, fann sig Ruin aldrig tillrätta. Han stod under hela sitt liv närmare tysk och fransk spekulativ filosofi och psykologi än det anglosaxiska empiristiska och positivistiska vetenskapsidealet.²⁷

Vardandets världsbild och intuitionens blixtljus

Som förnyare av den spekulativa filosofin och 1900-talets första modofilosof var Bergson föremål för en häftig kritik av den positivistiska traditionens anhängare. I spetsen för antibergsonisterna stod författaren och filosofen Julien Benda som i liberal anda opponerade sig mot antiintellektualistiska strömningar och gav Bergson skulden för det växande intresset för ockultism i Frankrike. Denna debatt genljöd i Finland genom Rolf Lagerborg, åttiotalistten Edward Westermarcks lärjunge, som i bergsonismen såg ett hot mot den rationalistiska psykologi som han själv företrädde. Lagerborg hade varit när-

²⁴ Hans Ruin, *Poesins mystik* (Helsingfors 1935), s. 187–188.

²⁵ Nils Erik Forsgård, "Poesins samlande nu". Hans Ruin och tidens anlete', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 71 (1996), s. 193–194; Hans Ruin, *Ett land stiger fram* (Stockholm 1941), s. 74.

²⁶ Hans Ruin, 'Den beträngda människan', *Det finns ett leende* (Helsingfors 1943), s. 68.

²⁷ Om Ruins vetenskapliga och litterära verksamhet, se Johan Wrede, 'Hans Ruin', *Svenskt biografiskt lexikon*, H. 150 (Stockholm 2000).

"On écoute aux fenêtres le cours de M. Bergson." Trängsel vid Collège de France under Bergsons föreläsning. (Excelsior 14.2.1914)

varande när Bergson efter sekelskiftet bröt igenom i Paris: "Jag minns, hur vi studenter trängdes vid dörrarna till hans hörsal; auditoriet var fullsatt med mondän publik, långt förrän klockslaget gett oss frihet från föreläsningstimmar i andra salar."²⁸ Lagerborg beundrade Bergsons sätt att framföra sin sak,

²⁸ Rolf Lagerborg, 'Henri Bergson'.

men innehållet stred mot hans uppfattning om filosofins uppgift och reaktionspsykologiska människobild. Särskilt motbjudande fann han Bergsons vapendragare, ”spiritualister och dunkelmänner alla”, speciellt den katolska kyrkan som inte försummade tillfället att förankra sin vetenskapskritik i den populära filosofin. När Bergson på 1910-talet blev aktuell i Finland var det Lagerborg som gick i spetsen för kritiken mot intuitionsfilosofin.

I ett föredrag vid föreningen Prometheus möte den 12 februari 1914 under rubriken ”Henri Bergson: en modern mystiker” gick Lagerborg till attack mot ”intuitionismen” som höll på att breda ut sig bland den studerande ungdomen. Intuitionen, ”Vägen till Varats vara”, som fört ”en generation af studenter och docenter” på villovägar, var en gammal tanke med nytt namn, den gamla mystiken fullfjädrad. Ändå var det med en viss motvilja som Lagerborg förkastade bergsonismen, som trots allt förde med sig ett förnyat intresse för filosofi i allmänhet. Dessutom gjorde det ”alltid ont att inte kunna gå med ungdomen längre”. Men det låg, skriver han i sin självbiografi, i empirismens-utilitarismens intresse att nedsätta känslolivet, ”försåvitt det förledde till dådlös romantik”.²⁹ Filosofins mål var det rena förnuftet frigjort från känslan; intuitionen hörde hemma i poesin, inte i filosofin. Med anledning av Paul Valérys val till Anatole Frances efterträdare i franska akademien skrev Lagerborg senare om striden mellan klassicism och modernism, ”det nyktert rationella eller mystiskt betagna”, och om abbé Henri Brémond som talade för den senare riktningen: ”Brémond är alltnog lika älskvärd som hans akademiska kollega i mystik, Bergson, är, låt oss säga, illa värd att älskas – ty i filosofin som vetenskap bjuder mystiken emot.”³⁰

I kosmopoliten Lagerborgs kritik skymtar bergsonismens samband med den nationella rörelsen. Det gällde att bekämpa en på känsla grundad idealisering av fosterlandet och den nationella chauvinism som i Frankrike drog nytta av intuitionsfilosofin. Liksom Westermarck såg Lagerborg i nationalitetsrörelsen främlingshat och människofientlighet, som hotade kväva den till sin natur kosmopolitiska filosofin.³¹ Finland var provinsialt och inskränkt, Paris det mentala framstegs- och fosterlandet, dock inte Bergsons utan Sorbonneprofessorerna Émile Durkheims, Lucien Lévy-Bruhls och Gabriel

²⁹ Rolf Lagerborg, *I egna ögon – och andras* (Åbo 1942), s. 190. Prometheusföredraget refererades i *Dagens Tidning* 13.2.1914.

³⁰ Rolf Lagerborg, *Fransk livssyn* (Helsingfors 1931), s. 58–59.

³¹ Juha Siltala, *Valkoisen äidin pojat. Siveellisyyt ja sen varjot kansallisessa projektissa* (Keuruu 1999), s. 364.

Séailles Paris. Individualisten Lagerborg såg ogillande hur bergsonismen höll på att breda ut sig till en massrörelse: "Redan det, att det kan talas om 'den intuitiva rörelsen', innebär, att intresset för intuitionen är på väg att svälla ut till en väckelse, och en gång hunnen så långt, sipprar flödet ohjälpligen in också på det filosofiska tänkandets marker."³²

För dess meningsmotståndare representerade bergsonismen ett steg bakåt i upplysningens kamp för att rena tänkandet från mysticism. I slutet av 1800-talet hade man redan kommit långt på denna väg, och rädslan för ockultismens återkomst färgade t.ex. synen på det växande intresset för psykologi kring sekelskiftet 1900. Lagerborg, som hade doktorerat vid Sorbonne och stod nära Durkheim, kände väl till kontexten för debatten kring Bergson i Frankrike, vilket framgår av den snabba koppling som Lagerborg gjorde mellan bergsonismen och den nationella chauvinismen. I Frankrike hade två "partier" bildats i förhållande till bergsonismen. Det ena representerades av Collège de France där Bergson höll sina föreläsningar två gånger i veckan. Han föreläste enligt den bästa retoriska traditionen vid École normale supérieure och illustrerade sina teorier med allegorier och exempel från konsten. Denna tradition ifrågasattes av Sorbonnepartiet med Durkheim och historikern Ernest Lavisse i spetsen, som ansåg att den eleganta retoriken dolde vetenskaplig inexakthet, "som om filosofi vore konst".³³ Striden stod med ett uttryck från Pascal mellan Sorbonnepartiets *esprit géométrique* (sekulär rationalism, cartesianism och positivism) och Collège de France som representerade *esprit de finesse* (spontanitet, intuitionism och metafysik). Bergson lyftes fram som en symbol för allt det som Sorbonne saknade. Den katolska kyrkan, antisocialistiskt sinnade personer, det högerradikala Action française och litteratörer som fruktade vetenskaplighetens intrång i humanismen, stödde sig på Bergson i sin polemik mot Sorbonne och dess intellektuella parti, som enligt den konservativa kritiken representerade ett sekulärt diktatoriskt prästerskap för en rationalistisk statsdyrkan.

För Lagerborg och den på positivistiska grunder religionskritiska föreningen Prometheus gällde det liksom för Sorbonnepartiet att bekämpa mysticismen och den "koketterande nykatholicism" som låg i tiden och som hämtade styrka ur Bergsons metafysik. I Finland kunde det nyvaknade religiösa intres-

³² Lagerborg, 'Den metafysiska intuitionen. En studie till Bergsonismens mystik', *Psyke. Tidskrift för psykologisk forskning* 1914, s. 152.

³³ R. C. Grogin, *The Bergsonian Controversy in France 1900-1914* (Calgary 1988), s. 115.

set dra nytta av bergsonismen och en allmän nyromantisk reaktion mot naturalismen. Den religiösa renässansen överallt i Europa kunde stöda sig på idealistisk filosofi och på en inre erfarenhet av det gudomliga. För Lagerborg låg förklaringen till Bergsons publikframgångar just i denna släktskap med religionen. Intuitionsfilosofin svarade mot samma dunkla längtan som religionen levde av: ”skulle icke mystiska källsprång kvälla i människornas sinnen, så vore religionens härlighet länge sedan all.”³⁴

Lagerborg bugade sig för Bergsons syn på nuflödet och för hans subtila introspektion, men kritiserade intuitionen som han ansåg vara en filosofisk villoväg. Den metafysiska intuitionen var jämförbar med mystikernas andliga skådande och den filosofiska mystikens intuitiva aspirationer, Platons filosofi, Philons och Plotinos teosofi. Att objektivera det subjektiva var en gammal tanke som i Bergson hade funnit en ny förkunnare: ”Åter löper vi faran att tjusas af intuitionsmetafysikens irrbloss.” Med Kant hävdade Lagerborg att den metafysiska intuitionen måste utmynna i döden för all filosofi, ”ty någon filosofi är icke detta att rufva öfver en idé, som man hvarken kan göra begripelig för sig själf eller meddela andra”.³⁵ Sin aversion mot metafysik hade Lagerborg ärvt från Westermarck och pionjären på den experimentella psykologins område i Finland, Hjalmar Neiglick.

I filosofins historia fortsätter Bergson på den tradition som i Frankrike sedan 1600-talet haft företrädare i Pascal, Rousseau och Maine de Biran, vilka haft den omedelbara upplevelsen och det inre livet som föremål för sin filosofi. Två av Bergsons lärare vid École normale supérieure, Jules Lachelier och Émile Boutroux, representerade denna tradition som i motsats till Comtes, Taines och Renans naturalistiska syn på såväl den fysikaliska som den interna verkligheten drog en skarp gräns mellan mentala och fysikaliska processer. Filosofins framtid låg enligt Bergson inom denna genre som betonade viljans frihet och som han själv utvecklade genom att belysa verklighetens rörliga karaktär och livets inneboende kraft (”*l'élan intérieur de la vie*”) samt genom att ställa det inre livet i relation till det allmänna i belysning av den moderna biologin. Med stöd av nya upptäckter inom vetenskaperna strävade Bergson efter att övervinna den rena intellektualismens motsägelser och svårigheter.

³⁴ Lagerborg, 'Den metafysiska intuitionen', s. 142; Lagerborg, *I egna ögon – och andras*, s. 303–305; E. N. Tigerstedt, *Det religiösa problemet i modern finlandssvensk litteratur* (Helsingfors 1939), s. 101–103; J. W. Burrow, *The Crisis of Reason. European Thought, 1848–1914* (New Haven 2000), s. 60.

³⁵ Lagerborg, 'Den metafysiska intuitionen', s. 137–140.

Detta sätt att närma sig filosofin, skriver Bergson i ett brev till den svenske filosofen Vitalis Norström, tycktes väcka i synnerhet den yngre generationens intresse.³⁶

Den äldre generationen betraktade allt detta med misstänksamhet. I sin kritik av den nya intuitionsfilosofin kunde Lagerborg stöda sig på den danske filosofen Harald Höffding som 1914 gav ut en kritik av Bergsons filosofi.³⁷ Höffding, som enligt Lagerborg "i mera än ett kvart sekel fostrat vår nord att tänka och som med rätta vördas som en auktoritet", hade tidigare i olika sammanhang visat intresse för grunddragen i Bergsons tänkande, med Höffdings ord kontinuitetsprincipen i den psykiska erfarenheten. Under vårterminen 1911 var Höffding gästföreläsare vid Helsingfors universitet och talade då om personlighetsprincipen i filosofin. I sina föreläsningar tangerade han kritiken mot den analytiska metoden inom psykologin och hävdade att vi visserligen måste särskilja för att kunna uppfatta tydligt, men att distinktionerna är mer eller mindre konstlade reflexioner som inte får förväxlas med den verklighetsbild som förmedlas av den omedelbara upplevelsen. "Ju mera vi förmå fördjupa oss i våra rent omedelbara och ofrivilliga upplevelser, desto klarare visar sig vårt själslif förflyta som en kontinuerlig ström, hvari intet element kan isoleras från de andra utan att förändras till sin karaktär", framhöll Höffding, som i sammanhanget hänvisade till Bergson och James.³⁸ Å andra sidan varnade han för att den yngre generationen på grund av det växande intresset för metafysik var nära att glömma vad man lärt sig av positivismen. Höffdings kritik mot Bergson riktade sig mot intuitionsbegreppet, den poetiska framställningen som enligt Höffding dolde många oklarheter, och mot vitalismen.

Lagerborg hade pekat på den skada som bergsonismen kunde göra för en filosofi som höll sig nära naturvetenskapen, men också på bergsonismens fador på det politiska planet. På 1930-talet då Bergsons stjärna inte längre stod lika högt, var Lagerborg beredd att erkänna i synnerhet dennes ålderdomsverk *Les Deux Sources de la morale et de la religion* (1932) ett större värde. Men intuitionen var fortfarande endast en moderniserad version av Herakleitos tanke om att "allt flyter", att förändring var den enda sanna verkligheten,

³⁶ Bergson à V. Norström 12 avril 1910. Henri Bergson, *Correspondances*. Textes publiés et annotés par André Robinet (Paris 2002), s. 346–350.

³⁷ Lagerborgs recension i *Hufvudstadsbladet* den 4 april 1914.

³⁸ Harald Höffding, *Personlighetsprincipen i filosofien : föreläsningar vid Helsingfors Universitet våren 1911* (Helsingfors 1911), s. 32.

som under historiens lopp i olika former återkommit i mysticismens tankevärld och som för Bergson i form av *la durée* blev tänkandets och tillvarons grundfenomen – ”i den vardandets världsbild han söker fånga med intuitionens blixtljus”.³⁹

Den politiska antipositivismen

När Bergson talade om koncentration och fokusering av viljestyrkan avsåg han inte en uppmaning till handling, utan en ren introspektiv tankeövning. Ändå gjordes han till en handlingens apostel av Julien Benda, Bertrand Russell och andra kritiker av bergsonismen, i synnerhet i dess populära, karikerade form. För Benda var bergsonismen ett symtom på en allmän kulturens degradering och en attack mot det rationella tänkandet. Efter sin död 1941 har Bergson, med undantag för t.ex. Gilles Deleuzes verk *Le bergsonisme* (1966), inte varit föremål för något större intresse ens i sitt hemland.⁴⁰ Det snabba förpassandet av Bergson till kategorin av döda klassiker efter andra världskriget förklaras dels av att den rationalistiska kritikens bild av Bergson som en kvasi-mystisk irrationalist blev förhärskande, dels av kopplingen mellan bergsonismen och den politiska antiintellektualismen.

Intuitionsfilosofin blev politik genom en förskjutning från frihet och vilja till handling och mod, genom att handlingen sågs som en manifestation av det skapande livet och stormän som handlingskraftens inkarnationer.⁴¹ Den nationella rörelsen sökte i bergsonismen bekräftelse på att rasen och nationen var kreativa och historiskt unika. Rolf Lagerborg hade i början av seklet i Paris sett hur bergsonismen gav näring åt tidens reaktionära tendenser: ”Den tilltalade chauvinismen. De reaktionära studenterna applåderade därför Bergson; och det i kapp med ett revanschkrig och lagen om treårsvärnplikten.”⁴² I Sverige uppmärksammade författaren Gustaf Hellström (1914) Bergson som en inspirationskälla för militarister och reaktionärer bland den

³⁹ Rolf Lagerborg, *Fransk livssyn* (Helsingfors 1931), s. 75; Lagerborg, ’Henri Bergson’; Rolf Lagerborg, *Moral i vardande* (Helsingfors 1937).

⁴⁰ Keith Ansell-Pearson, *Philosophy and the Adventure of the Virtual: Bergson and the Time of Life* (London 2002), John Mullarkey (ed.), *The New Bergson* (Manchester 2000) och Keith Ansell-Pearson & John Mullarkey (eds.), *Key Writings. Henri Bergson* (New York 2002) vittnar om ett nyvaknat, delvis Deleuze-inspirerat intresse för Bergson i den anglosaxiska världen.

⁴¹ Jfr Barck, s. 70–72.

⁴² Lagerborg, ’Henri Bergson’.

franska ungdomen. John Landquist opponerade sig mot att i detta fall tala om direkt påverkan och hänvisade till att reaktionärerna inte kunde finna något belägg för sina idéer i Bergsons egna skrifter och att handlingsfilosofin var en grotesk parodi på bergsonismen.⁴³ Men bergsonismen var i detta avseende oskiljaktig från andra rörelser i tiden som hade livets omedelbarhet som högsta mål. Enligt Hans Ruin var sökandet efter det omedelbara och instinktiva – under inflytande av den moderna livsfilosofin – i själva verket något som förenade de i övrigt så heterogena företeelser som sammanfattades under modernismen.⁴⁴ Och det gick som Lagerborg hade förutsett. Det var, kunde Ruin på 1930-talet konstatera, de stora idéernas tragik "att de måste bli små i små huvuden". Bergson blev för handlingsfilosofin ett argument mot reflexion och kammarlärdhet, och för ett nytt människoideal som hyllade kavaliermoralen: "Den är enkel: där stå fienden, hugg in på honom! Har man en gång häst och sabel, så skall man också bruka dem. Att visa betänksamhet, klokhet och sinnesfinhet – det anses tyda på bristande virilitet, det är mam-sellaktighet. Tankar gjutna i betong är tidens krav." Den till instinkt reducerade intuitionen bidrog på så sätt till primitivitetens renässans i 1930-talets idévärld.⁴⁵

Både högern och vänstern färgade sina ideologier med bergsonsk terminologi. Kopplingen till konservatismen och nationalismen har redan berörts: den irrationella folk- och rasgemenskapen fattades intuitivt. Åttiotalisternas förnufts- och framstegstro, inklusive tron på sociala förbättringar, undanträngdes av nationalism och konservatism.⁴⁶ Högerkonservativa såg i Bergson en motvikt till upplysningstraditionens vetenskapliga rationalism, som man ansåg att hade lett till en förvrängd uppfattning av människans natur. Vänstern (Sorel) drog i sin tur paralleller mellan Bergsons kritik av de bestående begreppen och kampen mot det bestående samhället.⁴⁷ Den radikala vänstern fäste sig vid de progressiva implikationerna av *élan vital* och Bergsons språngartade utvecklingssyn, som var förenlig med revolutionstanken. Av Bergson hade Sorel också lärt sig att intuitiv kunskap var överlägsen analytisk kunskap; genom generalstrejken skulle arbetarna förmås att intui-

⁴³ Refererat i Barck, s. 73–74.

⁴⁴ Hans Ruin, *Gycklare och apostlar* (Helsingfors 1934), s. 123.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 125.

⁴⁶ Klinge, 'Vuosisadanalun antipositivismi', s. 24–25.

⁴⁷ John Landquist, 'Bergson och de politiska partierna', *Det levande förflutna. Beträktelser över samtida frågor* (Stockholm 1919), s. 167.

tivt omfatta socialismen. Filosofin blev ideologi när den gav upphov till en världsbild som tjänade som referens för en social organisation. De uppenbara förvrängningar en filosofi som tjänar ett praktiskt syfte måste genomgå bestod i detta fall av att intuitionsbegreppet utsträcktes till att gälla för klass, ras och nation.⁴⁸ Intuitionen, som för Bergson var en teoretisk och spekulativ förmåga, gavs i ideologiska sammanhang en praktisk betydelse. Bergsons vedersakare bedömde ofta intuitionen i dess populariserade betydelse, som mer eller mindre synonym med instinkt, vilja och handling, och tolkade Bergsons filosofi som antiintellektualistisk.⁴⁹ I sin förvanskade irrationalistiska form var bergsonismen, påpekar Henning Söderhjelm, också på en mera allmän nivå förenlig med tidens materiella strävanden, kapitalismen, industrialismen och hela den moderna ekonomiska andan: "Vi uppleva livets innersta verklighet, icke genom att beskåda det utan genom att kasta oss in i det."⁵⁰

För intuitionsfilosofins kritiker var Bergson inte filosof, utan en litteratör som inte förespråkade nya idéer utan snarare en nyromantisk mysticism, och dessutom på ett "feminint" sätt emedan han upphöjde liv och känsla över tanke.⁵¹ Bergsonismen var ett hot mot rationalismen eftersom den bidrog till att ytterligare stärka den dragning till metafysik och spiritualism som låg i tiden. Visserligen hävdade Bergson själv att han stannade "på tröskeln till mysteriet" och avfärdade de anklagelser om antiintellektualism som riktades mot honom.⁵² Hans kritiker vid Sorbonne insåg dock att en filosofi som under en tid då mysticism och spiritualism florerade i Paris latinkvarter framhävde viljan och känslan, och som uppmuntrade var och en att söka sanningen inom sig själv, måste bli en publiksuccé, i synnerhet om den framställdes av en karismatisk talare som Bergson. En sådan modofilosofi ansågs utöva ett skadligt

⁴⁸ Mark Antliff, *Inventing Bergson. Cultural politics and the Parisian Avant-Garde* (Princeton 1992), s. 15.

⁴⁹ Se t.ex. A. E. Pilkington, *Bergson and his influence. A reassessment* (Cambridge 1976), s. 186–187.

⁵⁰ Henning Söderhjelm, *Enkla betraktelser över nutida frågor* (Helsingfors 1919), s. 77.

⁵¹ Grogin, s. 181.

⁵² "Dans les théories qu'ils m'attribuent je ne reconnais rien de moi, rien que j'aie jamais pensé, enseigné, écrit. / Il y est question d'une condamnation de la science, de je ne sais quelle subordination de la science à la métaphysique. Où, quand, sous quelle forme ai-je dit quelque chose de tout cela ? Qu'on me montre, dans ce que j'ai écrit, une ligne, un mot, qui puisse s'interpréter de cette manière!" Henri Bergson, *Mélanges* (Paris 1972), s. 746–747.

inflytande på ungdomen, hos vilken den genom att ersätta det rationella vetenskapliga tänkandet med intuition framkallade en ofruktbar "rastlöshet".⁵³ Bergson blev efter Schopenhauer och Nietzsche den nya aposteln för metafysiken och *livet*. Med Artur Eklunds ord kunde också den svenska ungdomen i Finland, trött på "allt det negativa och urlakade", se sig omkring och "taga kännning med de andar, som brutit de platta och tröstlösa lärornas skrankor och återskänkt tillvaron dess gåtfulla rikedom".⁵⁴ I Henning Söderhjelmns roman *Gränsmarksluft* finner svekomanen Ferdinand i det instinktiva livet en källa till "handling, ädel bragd och svenskmannadåd": "Men för att handla måste vi tro. Och rätt att tro giver oss hela kulturvärdens enstämmiga förkastelse över rationalismen, det begränsade förnuftet."⁵⁵

Enligt Hagar Olsson hade Bergson utlöst revolutionerande krafter och erbjudit ungdomen som stod på tröskeln till en ny tid en möjlighet att framställa sin handlingsiver i en idealistisk dager. De vitalistiska aspekterna av Bergsons filosofi fungerade på olika sätt som impulsgivare för en politiskt färgad handlingsfilosofi hos "1914 års generation". Matti Klinge har pekat på de intuitionsfilosofiskt inspirerade aktivistiska stämningarnas betydelse för jägarrörelsens mentalitetshistoria i Finland, och Tysklandsorienteringen som förankrades i en intuitivt fattad känsla av rasgemenskap med Tyskland.⁵⁶ Aktivismen och entusiasmen inför kriget hos 1914 års generation i Finland var släkt med det europeiska avantgardets äventyrlängtan och *tabula rasa*-ideal, som förespråkade att det gamla skulle rivas ned före man kunde börja med något nytt. Artur Eklund beskriver den stämning som vid världskrigets utbrott rådde i Vasa nation, ur vilken en betydande del av jägarrörelsens akademiska medlemmar rekryterades: "Vem minnes ej den första krigshösten! Den spänning, den skälvande, sprittande oro, som låg i luften, den svårbestämda känsla som dock innerst hade något av stigande glädje och vittsyftande hopp. Den stämningen vilade över nationens första möte hösten 1914 [...]." "Det var de två dominanterna i studenternas själslif, som här hade ordet för var sin replik", fortsätter Bertel Appelberg. "Å ena sidan den aktiva handlingskraftiga viljan och entusiasmen, å andra sidan det kritiska ljusa förståndet, som ännu ej fann någon utväg att omsätta viljan i en stor och fruktbringande gär-

⁵³ Se Grogin, kapitel V, i synnerhet s. 128.

⁵⁴ Eklund, 'Religiös Oro'.

⁵⁵ Henning Söderhjelm, *Gränsmarksluft* (Lovisa 1917, skriven 1914), s. 56–57.

⁵⁶ Klinge, *K.P.T.:stä jääkäreihin*, s. 363–368, 386–387.

ning.⁵⁷ Bergsons kritik av determinismen sporrade aktivister som i intuitionsfilosofin fann en känsla av personlig frihet och en uppmaning till handling, medan de som var mera bevandrade i Bergsons tänkande, Hans Ruin i Finland och John Landquist i Sverige, ansåg att bergsonismen inte lämpade sig som praktisk livsvisdom och kritiserade den politiska aktivismens förankring i intuitionsfilosofin.

*

Inom fackfilosofin ägnades bergsonismen inte någon större uppmärksamhet i Finland, där bl.a. nykantianism och empirism präglade undervisningen vid Helsingfors universitet sedan lärostolen i filosofi 1906 delats i teoretisk (Arvi Grotenfelt) och praktisk filosofi (Edward Westermarck). Bergsonismen var en den yngre generationens sak som i kritikernas ögon representerade en subjektivistisk och irrationalistisk filosofi mot vilken man som "botemedel" ordinerade "Kant och kallt vatten": "Förr eller senare skola väl [Bergsons] adepter komma till besvikenhetens besinning. Må vi söka påskynda krisen eller åtminstone ta oss själva i akt för smittan. Härvid bjuder oss Kant i tillämpliga delar det bästa purgativet," skriver Rolf Lagerborg.⁵⁸ Enstaka filosofer bevarade dock ett djupare intresse för Bergson, även om man knappast kan tala om några direkta lärjungar. Utöver Hans Ruin gäller detta t.ex. för Erik Ahlman vars *Arvojen ja välineiden maailma* (1920) tagit intryck av Schopenhauer, Bergson och Nietzsche.⁵⁹ Eino Kaila fjärmade sig från Bergson som för honom hade varit en ungdomens inspirationskälla och blev på 1920- och 1930-talen känd för sin roll inom Wienkretsen av logiska positivisterna. I ålderdomsverket *Tänkens Oro. Tre samtal om de yttersta tingen* (1944) återvände Kaila ännu till den röda tråd i hans tänkande som bestod av en livslång strävan efter att närma metafysiken och vetenskapen. Denna strävan går tillbaka till Kailas ungdom på 1910-talet, då Bergson också i Finland utlöste en diskussion om filosofins väsen, om filosofin med Lagerborgs ord "skulle förbli en vetenskap eller om den kunde flyga högre".⁶⁰

⁵⁷ Bertel Appelberg, 'Jägarrörelsen', *Med Lagen och svärdet. Kring svenska studenters insats i finländsk politik 1899–1919* (Helsingfors 1919), s. 87, 89. Henrik Meinander beskriver Eklund som en "nietzschean på högerkanten". Henrik Meinander, 'Idrottsmannens bevekelsegrunder. Artur Eklund och 1910-talets idrottsrörelse', *HTF* 1/1991, s. 28–29.

⁵⁸ Lagerborg, 'Den metafysiska intuitionen', s. 154.

⁵⁹ Mikko Salmela, *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata* (Keuruu 1998), s. 270.

⁶⁰ Lagerborg, 'Henri Bergson'.

FORSKARPROFILEN

Henrik Meinander om historiens teori och praktik

Nationalstaten fungerade länge som historieskrivningens naturliga referensram. I den unga republiken Finland och ända fram till 1960-talet gjorde historikerna en aktiv insats för att upprätthålla den bild av nationell enighet som skapats under 1800-talet. De nationella frågeställningarna har fortfarande en framträdande plats inom finländsk historieforskning, men de har förlorat sin ställning som paradigm. Som en följd av det nationella perspektivets tillbakagång och de senaste decenniernas relativistiska tankegångar inom kultur- och samhällsteoretisk diskurs styrs historievetenskapen inte längre av ett dominerande tankemönster. Avsaknaden av en självklar referens har å ena sidan möjliggjort en större mångsidighet i frågeställningar och tolkningar, samtidigt som det har blivit svårare att uppställa gemensamma kriterier för forskningen. Medan en del argumenterar för att objektiva bedömningskriterier fortfarande är möjliga, vill andra utgående från ett relativistiskt perspektiv göra gällande att det är illusoriskt att tala om mer eller mindre sanningsenliga representationer av det förflutna eftersom alla berättelser ändå är konstruktioner. Om ingen berättelse är bättre än andra är det i grund och botten endast ideologiska, estetiska eller personliga motiv som avgör vilken metod och tolkningshorisont man föredrar.

Ändå kan det inte förnekas att kunskapen om det förflutna hela tiden ökar. Utanför historikerskrået är nationalstatsperspektivet och objektivitetskravet dessutom fortfarande mycket reella principer, anser Henrik Meinander, professor i historia vid Helsingfors universitet sedan år 2001.

– I pressen kan man ibland märka att en del är upprörda över att historikerna inte längre deltar i att beskriva eller försvara nationalstatens fortsatta existens. Alla som varit inblandade i en offentlig historiedebatt vet hur problematiskt det är att förena allmänhetens förväntningar med det som historiker i årtionden fått lära sig i grundutbildningen, att man måste komma ifrån det snävt nationella perspektivet och berättigandet av den egna nationella historien. När historikerna försöker vara objektiva blir de lätt beskyllda för att vara kallsinniga.

I en offentlig debatt saknas ofta det utrymme och tålamod som krävs för att teckna den kontext som gör argumenten begripliga. Meinander vill inte ge

avkall på objektivitetskravet, men är samtidigt medveten om de problem som uppstår då en forskare i sin argumentation bygger in värdeladdade karakteriseringar på basis av outtalade moralantaganden. Tillämpat på Meinanders del av Schildts *Finlands historia* (4) kunde moralantagandet karakteriseras som ett slags småstatsrealism.

– Frågan om moral och objektivitet ställs på sin spets när man ska popularisera någonting och när man ska försöka vara kortfattad. När man diskuterar frågor med en bredare publik än kolleger saknas möjligheten att förankra frågor i ett kontextuellt perspektiv.

Meinander ser inte någon anledning att slopa de traditionella bedömningsgrunderna. Det är fortfarande möjligt att föra en rationell diskussion kring bättre och sämre historiska tolkningar. En tillfredsställande behandling av det empiriska materialet och källkritiken utgör fortfarande en självklar grund för all historisk forskning. En annan fråga är sedan i vilken grad behandlingen styrs av personliga, teoretiska eller ideologiska motiv, som i någon form alltid finns med i bakgrunden, oberoende av hur explicit man väljer att sätta in dem i beskrivningen av en historisk process.

– Också om min egen produktion inte är speciellt teorityngd, så har jag i min akademiska forskning eftersträvat en balans mellan teori och empiri genom att inte koncentrera den teoretiska diskussionen till inledningen utan snarast försökt att introducera forskningsområdet och sedan lyfta fram den teoretiska diskussion som pågått inom forskningsområdet, och i den empiriska analysen försökt kontrastera denna diskussion med mina egna generaliseringar.

Meinander varnar för att låta forskningen i alltför hög grad styras av teordiskussion.

– Det är nu inte så märkligt det här med teori och metoder. Det är bara ett sätt att föra en generell diskussion om kontexterna för en historisk företeelse. Det gör alla historiker när de försöker förstå en händelse i ett sammanhang. För de flesta är teori ett praktiskt verktyg. De som helt och hållet ägnar sig åt teordiskussion så att säga vässar de här verktygen för andra som använder dem i sin forskning. En viss teoriförankring kan göra det lättare att fungera i det internationella forskarsamfundet.

I vilken mån teoriförankringen i en forskning skall göras explicit är en både innehållsmässig och stilistisk fråga. Meinander utgår från att man för att den vetenskapliga kommunikationen skall vara rationell måste ange sina koordinater och blotta sina teoretiska utgångspunkter.

– Genomskinlighetskravet i forskningsprocessen är viktigt, samtidigt som det finns en fara att en forskare som försöker vara genomskinlig lätt gör ett för stort nummer av det. Man kommer aldrig ifrån det att det finns många faktorer som man inte ens själv är medveten om när man gör en undersökning. Om man programmatiskt i början definierar sina utgångspunkter, vill man ge intrycket av att allting skulle vara avslöjat, men så är det ju inte.

Normerna för forskningens formella struktur styrs liksom de teoretiska

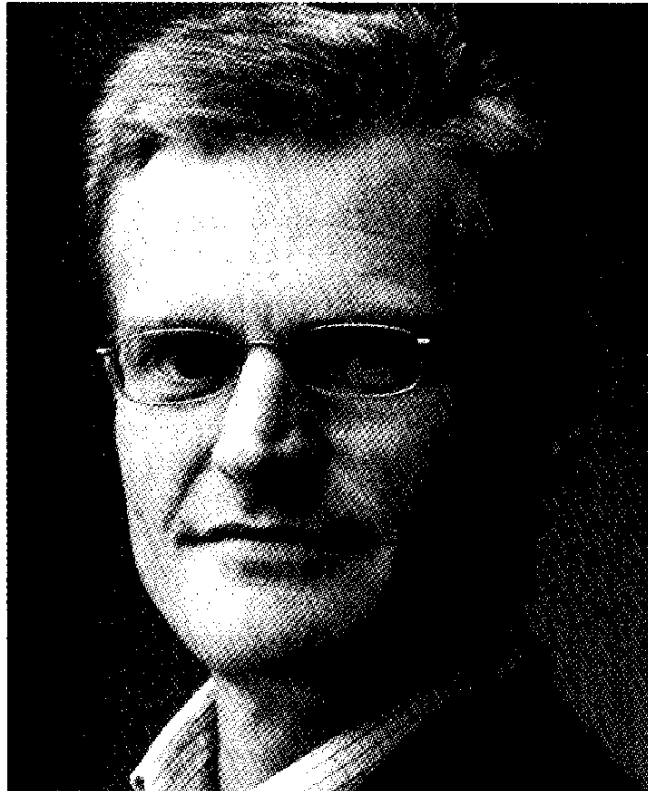

Foto: Hans Paul.

perspektiven av vetenskapliga konventioner som ser olika ut i olika vetenskapssamfund. Under sin studietid i Skottland fick Meinander lära sig en argumentationsmodell som i sin övertydlighet ibland kunde kännas jobbig, men han håller ändå fast vid att det är bättre att vara för tydlig än otydlig. En välstrukturerad argumentation gör det möjligt att optimera ens forskningsresultat. I fråga om doktorsavhandlingar är det dessutom inte många doktorander som äger den stilistiska förmåga som krävs för att kunna föra ett sammanhängande resonemang utan den formella strukturen. Då kan det vara bättre att välja säkra alternativ, framhåller Meinander som i sitt forskarseminarium velat peka på svårigheten att finna en tillfredsställande balans mellan teori och empiri i doktorsavhandlingar. Alltför ofta visar sig de ambitiösa teoretiska ansatser som presenteras i början av en avhandling vara irrelevanta för ämnet och glöms därför bort i behandlingen av det empiriska materialet, för att igen dyka upp i avslutningen. Helhetsintrycket blir att teorierna känns påklistrade för att ge forskningen ett sken av vetenskaplighet.

– I Finland tar vi starka intryck av doktorsavhandlingstraditionen i Sverige, där teoristudier ingår som ett obligatoriskt element i undervisningen. Problemet är att alla historiska ämnen inte har en sådan kontext att man skulle hitta en teoriram som på ett naturligt sätt fungerar, utan man borde i stället hänvisa till några teoretiska diskussioner som på ett eller annat sätt rangerar undersökningen. Det kan vara problematiskt att lyfta fram en teori och några begrepp som sedan tillämpas på undersökningsmaterialet. Ofta

visar det sig dessutom att teorin och begreppen inte är väsentliga för ämnet. Det betyder inte att teoriförankringen skulle vara onödig, men att dess betydelse varierar för olika ämnen.

Trenden tycks vara att man går mot en aningen större teorimedvetenhet också vid Meinanders egen institution, vilket han ser som en positiv utveckling, förutsatt att teorin lämpar sig för undersökningen och att man faktiskt tillämpar de metoder som man i början av sin forskning definierar. I lyckade fall kan en teoriförankring tillföra avhandlingen mycket, men samtidigt är det ofta tidskrävande att hitta en harmonisk balans mellan teori och empiri. När det gäller doktorsavhandlingar anser Meinander att tidsekonomiska aspekter är viktiga.

– Jag tycker inte att doktorsavhandlingen skall vara ett livsverk. Då har man fördelat krafterna fel. Avhandlingen skall vara början på en intellektuell bana.

I början av Meinanders egen akademiska karriär dominerade socialhistoriska frågeställningar. I magisterexamen ingick sociologi som biämne och i pro gradu-avhandlingen tog Meinander intryck av Risto Alapuros avhandling om AKS.

– Det är förstås många slumpmässiga faktorer som styr vad man forskar i. För min egen del är idéernas socialhistoria något som ständigt intresserat mig ända sedan jag skrev min pro gradu-avhandling om Aktiva studentförbundet. Jag har t.ex. ofta haft anledning att fundera på vilken betydelse idéer fått beroende på i vilka sociala miljöer de lyfts fram och använts.

Idéernas socialhistoria har Meinander också tillämpat i personhistoriska undersökningar.

– Individfokuseringen är såtillvida intressant att den gör det möjligt att utreda i vilken mån en viss persons idéer är genuint unika, eller om någon annan ur samma generation skulle ha kunnat formulera liknande tankar med samma skärpa. Det tycks vara så att en del personer är skickligare än andra på att destillera idéer så att de får medvind. Det här är ofta idén med socialhistoria. Det är inte alltid de mest framstående tänkarna som lyckas ge en samhällselig idé dess lyskraft, utan det behövs också andra egenskaper.

Hur ser Meinander på sin egen institution? Att det finns en mycket bred expertis och att man inte kollektivt är specialiserad på något särskilt område, ser han som institutionens styrka.

– Visst finns det ögrupper i den här oceanen t.ex. på grund av att den ena har varit den andras elev. Som enda professor för en lärostol krävs förstås en speciell öppenhet och man kan ju inte vara sakkunnig på alla områden. Speciellt stimulerande är att man som svenskspråkig historiker vid vår institution inte är begränsad till en helt svenskspråkig miljö, så som fallet är vid en del andra svenskspråkiga institutioner. Språkfrågan får inte vara det viktigaste när det gäller forskning. Språket är ett redskap som inte får styra forskningsprocessen och frågeställningarna.

Historikern har enligt Meinander en viktig roll i offentligheten och det

politiska livet, även om denna huvudsakligen är begränsad till att försöka komma med kompletterande uppgifter. Han anser att man som forskare har ganska små möjligheter att styra allmänhetens historiemedvetande.

– Det är en svår konst att formulera sig för allmänheten på ett begripligt sätt. Men det är viktigt att man försöker. Naturligtvis måste man godkänna att man inte kan få fram alla nyanser. I Finland där närhistorien har en så stark identitetsskapande kraft, har historikerna ett speciellt viktigt ansvar. Historikerna deltar i, kanske inte omdefinieringen, men formuleringen av ett historiskt problem eller förlopp så att det känns meningsfullt.

Det finns enligt Meinander en social beställning på historiker som kan beskriva och tolka närhistorien. Eftersom historikernas verktyg är normal prosa, är det ofta lättare att vända sig till en historiker än t.ex. en samhällsvetare.

– Kalla krigets slut ledde till att man intresserade sig mera för historiker som kunde beskriva samhällsliga förändringar än samhällsvetare som var bättre på att beskriva samhällsliga strukturer.

Även om det är viktigt att historiker deltar i offentlig debatt och populariserar sina forskningsresultat, vill Meinander betona att den utomakademiska verksamheten inte för mycket får inkräkta på forskningen.

– Den tid som man använder på att skriva kolumner, populärvetenskapliga verk och till att hålla föreläsningar för allmänheten är tid bort från annat. Den som har mest att säga också för allmänheten är den som bedriver aktiv forskning. Balansen är svår att upprätthålla. Samtidigt skall man inte förakta populariserandets svåra konst. I Finland har vi flera exempel på forskare som har varit skickliga på att formulera sig för allmänheten. Det är över huvud taget en positiv tendens inom historieforskningen i dag att man i högre grad än tidigare är medveten om stilistikens betydelse och erkänner att en välformulerad text kan nyansera forskningen.

Stefan Nygård

GRANSKNINGAR

Militär resursmobilisering under äldre Vasatid

Rainer Fagerlund, *Bönder, krigsfolk och borgläger. Den militära tungan i Egentliga Finland under äldre Vasatid*, 115 s., Historiska samfundet i Åbo XI, Åbo 2003.

Grunden för det svenska rikets militära framgångar under stormaktstiden lades under 1500-talet, då de former för rekrytering och underhåll av en stående armé som var en förutsättning för en kontinuerlig krigföring utvecklades under Gustav Vasas och hans söners regering. Eftersom den äldre vasatidens krig till övervägande del fördes i öster och sydost mot Ryssland och Polen, hade detta till följd att den militära resursmobiliseringen i rikets östra delar i vissa avseenden skilde sig från förhållandena i den västra rikshalvan. Organiseringen av den äldre vasatidens militära resursuttag i det svenska riket och dess återverkningar på samhället saknar en heltäckande framställning, även om för Finlands del olika sidor av krigets följder för agrarsamhället behandlats i ett flertal tematiskt och regionalt avgränsade studier. Rainer Fagerlund behandlar i sin undersökning uttaget av manskap till militärtjänst samt borglägerstungan som under de sista årtiondena av 1500-talet var den centrala formen för underhåll och avlöning av de stående trupperna i Finland. Geografiskt omfattar undersökningen hela Finland, men tyngdpunkten i framställningen ligger i Egentliga Finland, där de undersökta företeelserna delvis studeras på sockennivå. Det är fråga om en omarbetad version av en studie som på finska publicerats år 1991 som en del av Egentliga Finlands landskapshistorieverk.

Framställningen inleds med en översiktlig redogörelse för kavalleriets och infanteriets rekryteringsformer och utvecklingen av den militära numerären i det svenska riket under perioden 1520–1618. Under grevfejden och Dackeupproret på 1530- och 1540-talen uppgick infanteriets numerär till 3 600–6 000 man, varav merparten tidvis utgjordes av utländska förband, men numerären var ibland nere kring 2 000 man. Krigsfolkets antal ökade kraftigt under kriget mot Ryssland 1555–1557 och har uppskattats till ca 14 000 man infanteri och 1 500 man kavalleri. Dessa siffror överträffades dock betydligt under det nordiska sjuårskriget 1563–1570, då den svenska krigsmakten stundom uppgick till ca 30 000 man, varav 22 000–23 000 man infanteri, ca 5 000 man kavalleri och över 3 000 båtsmän. Lika höga siffror nådde man inte under kriget mot Ryssland 1570–1595, då styrkornas numerär varierade mellan ca 15 000–24 000, varav kavalleriets andel var mellan 3 800–5 200 man och båtsmännens några hundra.

Det var först under Gustav Vasas ryska krig som det finländska inslaget fick betydelse i de svenska styrkorna, då ca en femtedel av infanteriet har beräknats komma från Finland och en tredjedel av kavalleriet. Däremot var den finländska militärens andel betydligt lägre under det nordiska sjuårskriget, kring ca 10 %, medan det finländska inslaget under 1580- och 1590-talen, under kriget mot Ryssland, varierade inom infanteriet mellan 23 och 36 % och inom kavalleriet mellan 28 och 33 %.

Efter den översiktliga framställningen av den militära organiseringen och den kvantitativa granskningen av manskapsuttaget på riksnivå och i den östra rikshalvan övergår Fagerlund till att mera detaljerat presentera rekryteringen av det finska rytteriet samt de uppställda rytteriförbanden, särskilt dem med anknytning till Egentliga Finland, deras växlande öden under den studerade perioden samt deras befälhavare. Källäget tillåter inte att mera i detalj kvantifiera Egentliga Finlands andel av det finska rytteriet. Det var först i början av 1600-talet som bonderyttarna blev dominerande inom det finska rytteriet. Först från denna tid blir det möjligt att uträkna Egentliga Finlands andel av rytteriets numerär. Under perioden 1609–1615 varierade landskapets andel mellan 6,1 och 16,7 % av ryttarnas hemmansfriheter i Finland.

För infanteriets vidkommande försöker författaren klarlägga utskrivningarnas omfattning i Egentliga Finland. Det är dock endast för några få tidpunkter under den studerade perioden som det är möjligt att på härads- och sockennivå klarlägga omfattningen av utskrivningarna. Författaren relaterar dock inte dessa sifferuppgifter till antalet behållna hemman i socknarna eller häraderna, vilket har till följd att helhetsbilden av utskrivningarnas effekter för bondesamhället förblir vag. Eftersom det utgående från knektarnas numerär inte är möjligt att beräkna den andel av infanteriet som utskrevs i Egentliga Finland under den studerade perioden, använder Fagerlund antalet fänikor som beräkningsgrund. Beräkningarna ger vid handen att Egentliga Finlands andel av det finska infanteriet varierade mellan en tionde- och en tjugondel under perioden 1578–1617.

Det sista huvudkapitlet i undersökningen behandlar borglägerstungan. Under begreppet borgläger förstod man, något förenklat uttryckt, å ena sidan inkvartering av krigsfolk i kronans borgar och gårdar och utbetalning av månadskoster från de influtna skatterna för deras underhåll, å andra sidan inkvartering av främst ryttare, men även knektar och båtsmän hos bönderna och tilldelning av proviant i form av månadskoster till dem enligt borglägersordningarna. Den senare formen av borgläger blev dominerande under det tjugofemåriga kriget mot Ryssland. Fagerlund beskriver utförligt och initierat hur de olika varianterna av borgläger tillämpades i Egentliga Finland under äldre Vasatid. Författaren beskriver ingående hur de resurser som behövdes till månadskoster inom ramen för borglägret anskaffades. Det förefaller som om medlen till krigsfolkets månadskoster fram till slutet av 1570-talet huvudsakligen togs från de ordinarie skatterna eller från kostgårderna, vilka redovisades i fogdarnas räkenskaper. Redan från detta årtionde finns dock

uppgifter som tyder på att krigsfolket i viss utsträckning uppbar sina månads-koster direkt av bönderna utan att dessa varukvantiteter upptogs i räkenskaperna, d.v.s. de utgjorde en extra oredovisad pålaga. Fr.o.m. början av 1580-talet börjar i fogderäkenskaperna, i utgiftsposter rörande utbetalning av månads-koster ur ränteintäkterna, allt oftare förekomma anmärkningar om att detta skett på grund av att borglägersbönderna inte räckt till. Dessa formuleringar tolkas av Fagerlund så att krigsfolket huvudsakligen uppbar sina månads-koster direkt hos bönderna som en extra pålaga utöver den redovisade skatteuppbörden, medan utbetalningen av månads-koster från de skatter som redovisades i räkenskaperna i dessa fall var en följd av att möjligheterna till direkt uppbörd hos bönderna var uttömda; därför var man tvungen att ty sig till de av fogdarna uppburna skatterna. Denna tolkning av källuppgifterna är utan tvivel den rätta. Fagerlund visar dock även att det jämsides med denna nya praxis förekom att krigsfolkets alla månads-koster vissa år i sin helhet betalades av de skatter som fogdarna uppburit.

Frågan om den verkliga innebörden av borglägerstungan under senare hälften av 1500-talet och särskilt om hur denna pålaga drabbade bönderna blev under senare hälften av 1700-talet och i början av följande årtionde föremål för en häftig debatt. Den redovisas dock inte av Fagerlund – antagligen på grund av att undersökningen ursprungligen har publicerats som en del av ett landskapshistorieverk. På grund av frågans betydelse presenteras denna debatt i korthet i det följande.

I motsats till gängse uppfattning och i uttalad polemik mot Heikki Ylikangas, som två år tidigare publicerat sin omdebatterade bok om Klubbekriget hävdade Anneli Mäkelä 1979, på grundval av förhållandena i Hattula härad och Borgå län, att de varukvantiteter som inom ramen för borglägerstungan tilldelades krigsfolket togs enbart av den årliga räntan och således finns redovisade i fogdarnas räkenskaper. Även då krigsfolket var inkvarterat hos bönderna utgick deras månads-koster enligt denna uppfattning från den årliga räntan och innebar således ingen extra pålaga för bönderna – en annan sak var krigsfolkets självvåld och olaga krav på varor av bönderna. Enligt Mäkelä kan man således ur fogdarnas räkenskaper framräkna alla bördor som av kronan lades på bönderna under kriget mot Ryssland 1570–1595.¹ I denna tolkning av borglägerstungans karaktär stödde sig Mäkelä på Pentti Renvall som hävdade att borglägerspersedlarna togs av de redovisade gårderna men uppbars direkt av bönderna.² Mäkeläs tolkning blev dock ifrågasatt av Ylikangas, som hävdade att krigsfolkets månads-koster

¹ Anneli Mäkelä, *Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa*, Historiallisia tutkimuksia 109 (Helsinki 1979), s. 178–179; Heikki Ylikangas, *Nuijasota* (Helsinki 1977, svensk översättning, *Klubbekriget: det blodiga bondekriget i Finland 1596–97*, Stockholm 1999).

² Pentti Renvall, *Valtiolliset vaiheet ja hallinnollis-oikeudellinen kehitys*, Varsinais-Suomen historia V:1 (Turku 1949), s. 132–133.

inom ramen för borglägerstungan allmänt utgjorde en extra pålaga som inte kommer till synes i fogdarnas räkenskaper.³

Anneli Mäkelä återkom till frågan om borglägespersedlarnas karaktär i början av 1980-talet. Efter en genomgång av räkenskaperna för alla fögderier i Finland åren 1574, 1579 och 1590 finner Mäkelä att det förekom vissa variationer mellan fögderierna i hur borglägespersedlarna tilldelades enligt räkenskaperna. Sålunda konstaterar hon bl.a. att varuprestationerna inte alltid blir redovisade i räkenskaperna men detta leder inte till någon revision av den generella slutsatsen om borglägespersedlarnas karaktär.⁴ Vid mitten av 1980-talet togs borglägersproblematiken upp till förnyad granskning även i ett par regionala undersökningar gällande Egentliga Finland. I båda undersökningarna fästes uppmärksamhet vid att fr.o.m. 1580-talet utbetalning av månads-koster från de skatter som fogdarna uppburit och redovisat återkommande motiverades med att borglägersbönderna inte räckte till. Av dessa uppgifter drogs i båda undersökningar slutsatsen att det fr.o.m. 1580-talet blev normalt att de trupper som var förlagda i borgläger uppbar sina månads-koster direkt av bönderna utan att varukvantiteterna blev redovisade i räkenskaperna. Det var en slutsats som redan år 1942 dragits av John Gardberg.⁵ Dessutom visade en jämförelse mellan handlingarna från borglägersrannsakingarna från åren kring 1590 och de ordinära fogderäkenskaperna att antalet ryttare som erhöll månads-koster av de uppburna skatterna var betydligt lägre än antalet ryttare som låg i borgläger.⁶ Då det också i andra landskap än Egentliga Finland förekommer uppgifter om att borglägersbönderna inte räckte till, kan det således anses klart att det under kriget mot Ryssland senast fr.o.m. början av 1580-talet var helt normalt att särskilt ryttarna uppbar sina borglägerspersedlar direkt av bönderna utan att dessa varukvantiteter redovisades i räkenskaperna.⁷ Tilldelning av månads-koster från årliga räntan

³ Heikki Ylikangas, 'Linnaleiri autioitumisen ja siltä säästymisen selittäjänä', *HAik* 1979, s. 230–235.

⁴ Mäkelä, 'Linnaleiri kameraalisena tutkimusongelmana', *Turun Historiallinen Arkisto* 37 (1982), s. 65–78.

⁵ Rainer Fagerlund, "När bönderna inte räckte till" – Ett bidrag till borglägersdiskussionen utgående från läget i Egentliga Finland under äldre Vasatid (stencil 1985); Elias Orrman, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Märten och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet*, *Historiallisia Tutkimuksia* 131 (Helsingfors 1986), s. 209–212; John Gardberg, *Kimitobygdens historia* I:1 (Åbo 1944), s. 265–266. Även Pentti Renvall noterar omnämningarna om att bönderna inte räckte till men behandlar inte saken utförligare. Renvall, *Valtiolliset vaiheet*, s. 133. Fagerlunds i föreliggande arbete framlagda behandling av borglägerstungan ingick redan 1991 i studiens finska version *Sotilasrasitus Varsinais-Suomessa 1523–1617*, *Varsinais-Suomen historia* V:7 (Turku 1991).

⁶ Orrman, *Bebyggelsen*, s. 211.

⁷ Detta gäller även fögderierna i Tavastland. I Hattula härad var antalet krigsfolk som erhöll månads-koster av de skatter som redovisades i räkenskaperna anmärkningsvärt lågt under

och kostgärder förekom dock även under 1580-talet och senare såsom Fagerlund visat. Trots de entydiga beläggen för att krigsfolket allmänt uppbar sina månadskoster direkt av bönderna fr.o.m. 1580-talet, hävdas helt onyanserat i den nyss utkomna första delen av *Finlands agrarhistoria* att så inte var fallet, utan att de varukvantiteter som krigsfolket fick inom ramen för borglägerstungan togs från den årliga räntan och de extraordinarie skatterna och att borglägerstungan sålunda i princip inte utgjorde en extra belastning för bönderna utöver de redovisade skatterna.⁸

I sin behandlingen av rannsakingarna konkretiserar Fagerlund endast med ett exempel de varumängder som bönderna hade att presteras inom ramen för borglägerstungan utan att i högre grad fördjupa sig i denna problematik. Problemställningen i hela undersökningen kan karakteriseras som utpräglat militärhistoriskt, medan såväl manskapsuttagets som det militära avlönings- och försörjningssystemets följdverkningar på böndernas ekonomi inte blir föremål för någon mera ingående undersökning. Detta framträder särskilt klart i behandlingen av borglägersystemet. Dess struktur och omfattning granskas förtjänstfullt utgående från ett rent militärt perspektiv, d.v.s. genom att klarlägga hur systemet var uppbyggt och hur det fungerade i praktiken samt genom att relatera numerären på det krigsfolk som förlades i borgläger till antalet behållna bönder. Däremot försöker sig Fagerlund inte på att relatera borglägerspersedlarnas tyngd till den sammanlagda skatteböroda som drabbade genomsnittliga bondehushåll. Rannsakingshandlingarna från åren kring 1590 ger goda möjligheter att beräkna genomsnittliga värden för

de första åren av 1580-talet. År 1584 motiveras såväl i själva räkenskapen som i kvittensmaterialet utbetalningar av månadskoster med att bönderna inte räckte till. Denna motivering nämns t.ex. i fråga om utbetalning av månadskoster åt den kände Hans Hansson till Monikkala. Samma situation framträder i ryttmästaren Märten Boijes agerande för att säkra kompensation för uteblivna månadskoster åt ryttaren Claes Knutsson (Monikkala-släkten) till Suikkas, som 1579–1582 varit fogde i Hattula härad. I ett originalbrev av den 15 februari 1584 befäller Märten Boije fogden i Hattula härad Jakob Andersson att låta ryttaren Claes Knutsson få tillfyllest bönder på sina två hästar på samma sätt som andra ryttare har där borgläger. I själva räkenskapen ingår under utgiften och levereringen av årliga räntan under rubriken "Månadskoster och utspisningar" en post enligt vilken ryttaren Claes Knutsson erhållit i vederlag för månadskoster stora kvantiteter varor. Av motsvarande kvittenskopia, daterad 10 augusti 1584, framgår att ryttaren hållit sina hästar på sin egen gård och därför inte erhållit borgläger för åren 1583 och 1584, och för detta erhöi han nu betydande mängder varor av årliga räntan. Även för Sääksmäki härads vidkommande förekommer bland verifikaten för år 1584 två kvittenser där det omtalas att utbetalning av månadskoster skett på grund av att borglägret inte räckt till. FRA 4230: 39v–40, 4231: 44, 45, 59, 4234: 6. Jfr J u l l y R a m s a y, *Frälsesläkter i Finland intill stora ofreden* (Helsingfors 1909–1916), s. 283.

⁸ A n n e l i M ä k e l ä - A l i t a l o, 'Verotus, autioituminen ja väenotot', *Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*, Suomen maatalouden historia I (Helsinki 2003), s. 200.

de varumängder som bönderna hade att prestera inom ramen för borglägersuttaget, och dessa uträknade värden hade kunnat relateras till värdet för de genomsnittliga pålagor som bönderna i övrigt hade att prestera och som kan beräknas utgående från uppgifterna i räkenskapshandlingarna. Sådana beräkningar finns för några socknar i Egentliga Finland, men de har inte beaktats i undersökningen. Handlingar från borglägersransakningar finns inte endast från Egentliga Finland utan även från Satakunda, Tavastland och Nyland. Detta material har tills vidare inte blivit föremål för mera omfattande undersökningar.

Truppförbanden inom infanteriet uppkallades enligt sina hövitsmän och även fanorna inom rytteriet betecknas ofta i källorna enligt sina ryttmästare. Av denna anledning intar uppräknningen av cheferna för förbanden en central plats i Fagerlunds framställning. I fråga om flera av befälhavarna anføres uppgifter som kompletterar *Kyösti Kiuasmas* arbete om det finska militärbefälet.⁹ För rytteriets vidkommande anger författaren i allmänhet till vilka fräsesläkter ryttmästarna hörde eller till vilka gods de skrev sig. Undantag i detta avseende utgör Johan Knutsson till Monikkala (s. 33) och Hans Hansson (Erthel) till Monikkala (s. 34). Knekthövitsmännen var i regel ofrälse men bland dem fanns även några frälsemän. Dessa beaktas inte särskilt i undersökningen – åtminstone Martin (Mårten) Olofsson (Jägerhorn av Storbby), s. 57, och Olof Eriksson (Husgafvel), s. 61, var frälsemän. Flera av frälsets sätesgårdar anges med namnformer som avviker från de allmänt använda namnformerna (Busila för Bussila i Pikis; Gunila för Gunnila i Vemo, Nummelax för Numlax i Nurmijärvi; Måla för Målagård).

Fagerlund har med sin undersökning i främsta rummet klarlagt de olika former av resursmobilisering som statsmakten tydde sig till i Finland under den långa krigsperioden med Ryssland som inleddes vid mitten av 1550-talet och slutade med freden i Stolbova för att å ena sidan mobilisera allt tillgängligt mansfolk till krigstjänst och å andra sidan bottenkrapa livsmedelsresurserna för krigsfolkets underhåll. Till denna del nyanserar undersökningen förtjänstfullt den existerande bilden inom forskningen. Däremot utnyttjas blott i ringa mån de möjligheter som det existerande källmaterialet erbjuder för att kvantifiera de materiella bördor som det långvariga krigstillståndet medförde för bondehushållen samt att relatera detta resursuttag till bondesamhällets resurser och produktionspotential; även om bönderna intar en framträdande plats i undersökningens rubrik, förblir de sålunda på sätt och vis perifera statister i framställningen.

Eljas Orrman

⁹ *Kyösti Kiuasmaa, Suomen alempi sotilaspäällystö 1500-luvun loppupuolella (n. v. 1570–1600), Historiallisia Tutkimuksia 73 (Helsinki 1968).*

Skapande stad

Erland Sellberg (red.), *Den skapande staden. Idéhistoriska miljöer*. 475 s., Carlssons Bokförlag, Stockholm 2003

Dagens moderna urbanhistoriska forskning har i allt större utsträckning vidgats mot idé-, kultur- och mentalitetshistoria i ett bredare, tvärvetenskapligt perspektiv. Historiker samarbetar även på detta forskningsfält allt oftare med konst-, traditions-, litteratur- och språkvetare i syfte att beskriva och analysera staden som kulturmiljö. I den förhandenvarande antologin *Den skapande staden* medverkar Erland Sellberg som redaktör och huvudförfattare med bistånd av flera kända idé- och kulturhistoriker. Resultatet är en presentation av åtta idéhistoriska stadsmiljöer: antikens Aten, det medeltida Florens, 1700-talets Uppsala, 1800-talets Berlin, Stockholm 1870–1900 och det förra sekelskiftets Wien. Antologin innehåller vidare en artikel om Paris under upplysningstiden, en annan om efterkrigstidens Paris och slutligen en uppsats om Los Angeles under de senaste århundradena. Erland Sellberg, docent i idéhistoria vid Stockholms universitet, har åstadkommit en fascinerande och helgjuten antologi genom att vidareutveckla temat i boken *Från Aten till Los Angeles*, vilken utkom redan i mitten av 1980-talet. Utgångspunkten då var en av svenska utbildningsradion (UR) anordnad radiokurs i idéhistoria.

Bidragen i *Den skapande staden* är av olika ålder, och en del ingick redan i 1980-talets bok. Men boken innehåller också många nya avsnitt, bl.a. om humanismkulturen norr om Alpena (Sellberg), om Linnés Uppsala (Bo Lindberg), om romantikens Berlin (Sven-Eric Liedman), om Stockholm 1870–1900 (Inga Sanner) samt artiklarna om upplysningens (Magnus Nymån) och efterkrigstidens (Eva Gothlin) Paris. I denna recension ämnar jag koncentrera mig på dessa nyinförda bidrag, som mestadels är skrivna i slutet av 1990-talet, men samtidigt konstatera att även de artiklar som skrevs redan på 1980-talet, d.v.s. Erland Sellbergs "Den florentinska renässansen och humanismen", Lilian Anderssons & Lennart Olaussons "Sekelskiftets Wien" samt Nils Runebys artikel "Los Angeles – västerns metropolis" väl smälter in i den idéhistoriska helhet som antologin bildar.

I presentationen av boken i samband med utgivningen förklarar förlagets representant att författarnas ambition varit att analysera omständigheterna kring värdefulla och revolutionerande idéers uppkomst i stadsmiljön. Diskussionen breddas sålunda från ett inskränkt historisk perspektiv att omfatta även allmän humanism, filosofi, konst, religion, litteratur och vetenskap. Boken, som är utgiven på Carlssons Bokförlag, är rikligt illustrerad. Bakom det utmärkta bildvalet står mestadels redaktören, som likaså skrivit de flesta av de informativa bildtexterna. Layouten är klassisk och pärmbildens (Petter Antonisen) motiv från antikens Aten symboliskt och välfunnet.

I sin inledning "Staden som kulturmiljö" diskuterar Erland Sellberg till att börja med stadens mening. Han utgår härvid från det antika Aten och de klassiska filosoferna, främst Aristoteles uppfattning av staden som en nödvändighet, en organiserad gemenskap där människan kan leva ett verkligt gott liv. I Aristoteles fall rör det sig om den grekiska stadsstaten, en plats där det "västerländska sättet" att tänka i hög grad utformades eller med Sellbergs ord: "Man skulle rent av kunna säga att hela vårt kulturbegrepp och vår vetenskapsuppfattning är en konstruktion som vi sentida arvingar har övertagit från grekerna." Men Sellberg poängterar också att Aten inte bara var hemvist för de stora filosofskolorna och ett brett konstnärligt liv, utan också en smältdegel av människor, långt ifrån alltid en idyll, ett samhälle fyllt av svåra motsättningar. Men i Aten fanns också torget, *agora*, det offentliga rummet där debatten fördes. Det klassiska Aten var ingen storstad med moderna mått mätt, klart mindre än det antika Rom eller upplysningens Paris, likaså något mindre än renässansens Florens.

Under tidig medeltid förföll den antika stadskulturen, och ett nytt uppsving ägde rum först fr.o.m. elfte århundradet, bl.a. på grund av förmedlingen av nya idéer från den arabiska kulturen och genom universitetsväsendets framväxt i Europa. Med boktryckarkonstens uppfinnande underlättades skapandet av kreativa mänskliga nätverk, även om denna nya uppfinning inte kunde ersätta den omedelbara personliga kontakten. Stadens idéhistoriska betydelse som miljö för dessa kreativa nätverk betonas av Sellberg, men denne påpekar att man ej får glömma "att staden som idéhistorisk miljö också berättar om en vardag i idéhistorien, där inte allt var nytt och spännande". Han framhåller att avsikten med antologin ingalunda är att söka presentera någon utvecklad teori för hur idéer och miljöer hänger ihop eller hur kreativa nätverk konstrueras, utan blott att ge antydningar till reflektion kring dessa frågor.

I sitt korta bidrag "Hitom Alperna" skriver Sellberg om hur 1400- och 1500-talets resenärer, t.ex. Erasmus eller Justus Lipsius, vilka återvände från Italien medförande idéstoff, bidrog till skapandet av den cisalpinska humanismen på denna sidan av Alperna. Boktryckarkonsten försnabbade överförandet av den humanistiska traditionen och gav Nord- och Mellaneuropa tillgång till hela den antika litteraturen.

Bo Lindberg, professor i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet, medverkar i antologin med en artikel som behandlar Uppsala på 1700-talet under rubriken "Den grå upplysningen. Om Uppsala i mitten av 1700-talet". Författaren framhåller att det akademiska Uppsala med sin klassiska studentkultur som vi känner till framför allt härstammar från 1800-talet, medan 1700-talets Uppsala är mindre bekant: "Linnés Uppsala har inga berömda skalders besjungit". Det fanns visserligen en livaktig och fruktbar intellektuell miljö, men Lindberg påpekar att det är svårt att förankra den i staden Uppsala. I 1700-talets Uppsala, med dess många rurala drag, betingades det akademiska intellektuella livet inte av själva staden och dess praktiska, var-

dagliga liv, utan i stället av nationella institutioner utan lokal bundenhet, kronan, kyrkan och universitetet. Lindberg visar att just antagonismen mellan stadens invånare och dessa nationella institutioner, ingår som ett utmärkande drag i Uppsalas historia. Stadens dominerande byggnader skvallrade om institutionernas makt: domkyrkan, som invigdes 1435, slottet, som började byggas på 1540-talet, och universitetets byggnader, bl.a. Gustavianum från 1600-talet. Banden mellan kyrkan och universitetet var intima; när det sistnämnda grundades 1477 var det närmast en kyrklig angelägenhet, och universitetet behöll länge sin ecklesiastiska prägel, bl.a. fungerade biskopen i Uppsala som universitetets prokansler in på 1900-talet. Lindbergs intressanta artikel illustreras av ett lika intressant bildmaterial, avbildande centrala byggnader och aktörer i frihetstidens Uppsala.

Magnus Nyman, professor i idé- och lärdoms historia i Uppsala, behandlar i sitt bidrag Paris under upplysningen, d.v.s. ungefär samma tidsperiod som i Lindbergs uppsats. Staden Paris utgjorde ju upplysningstidens centrum, vilket stod i fokus för det övriga Europas blickar, må det sedan ha rört vilken form av kulturen som helst, såsom t.ex. litteratur, konst, arkitektur eller klädmode. Nyman anger som sin avsikt att "ringa in vad som stod i centrum för debatten". I sitt bidrag diskuterar han bl.a. religionen som sammanhållande band för medborgarna under en tid då de stora folkrörelserna ännu var okända och inga politiska partier existerade samt den radikala kritiken av auktoriteterna, som försiggick i Paris salonger och kaffehus och vilkas utövare var föremål för polispijonernas ständiga intresse. Paris – Europas "huvudstad" på 1700-talet – kan givetvis ej heller behandlas utan omnämmandet av de stora upplysningsfilosoferna Voltaire och Rousseau eller encyklopedisterna, t.ex. Diderot, som uttryck för de nya strävandena att ställa vetenskapen i religionens ställe. I det avslutande avsnittet om upplysningen och revolutionen framhåller Nyman att franska revolutionen, oberoende av hur man ser på den, kom som en överraskning, och sedan eskalerade i oförutsägbar riktning med avskaffandet av kungadömet som den yttersta politiska följden.

Professor Sven-Eric Liedman, välkänd idéhistoriker från Göteborgs universitet, behandlar i sin artikel en något senare tid, nämligen Berlin under romantiken. Hans bidrag utgör onekligen ett av bokens mest givande kapitel. Han utgår från E. T. A. Hoffmann (1776–1822) och dennes berättelse "Ritter Gluck" och speglar sedan staden Berlin under romantiken i flera akter: "de upproriska" (t.ex. Friedrich Schlegel), "nationens försvarare" (J. G. Fichte), "Hoffman versus Hegel" för att avsluta sin framställning med F. W. Schellings berömda föreläsningar i Berlin åren 1841–1842 om uppenbarelsens filosofi, ett tillfälle som av hegelianerna förväntades bli den slutliga kraftmätningen där Schelling skulle besegras. I publiken satt också personer som Alexander von Humboldt, Leopold von Ranke samt de yngre Jacob Burckhardt, Michail Bakunin, Friedrich Engels och Sören Kirkegaard. Slutresultatet blev, med Liedmanns ord, att "Alla gick därifrån som uttalade motståndare till hans (Schellings) tänkande". Speciellt besvikna var Kirkegaard

och Engels och föreläsningarnas eftermäle har karakteriserats av den sistnämndes beska kritik av Schelling som en representant för reaktionära tendenser. Men för de radikala hegelianerna innebar reaktionen ett nederlag, och de drevs småningom bort från universiteten och ämbetsverken. Epoken utmynnade sedan i de stora europeiska revolutionerna 1848–1849.

Inga Sanner, docent i idéhistoria vid Stockholms universitet, skriver om "En stad i ljus och mörker" som behandlar upplysningsidéerna i det oskarska Stockholm åren 1870–1900. För en nordist är artikeln speciellt intressant. Med nedslag i t.ex. Anton Nyströms positivistiska samfund som en reaktion mot den s.k. boströmska filosofin, i Strindbergs kritik av den kulturella miljön i Uppsala framför allt i novellsamlingen "Från Fjerdingen och Svartbäcken" från år 1877, i den nya stadsplaneringen med Albert Lindhagen som primus motor, i den nationalistiska fosterländskheten manifesterad av bl.a. Skansen och Nordiska museet och i Ellen Keys radikala författarskap, redogör Sanner för den framstegstro och de bildningsideal som rådde i Stockholmsmiljön under slutet av 1800-talet. Många s.k. stora frågor gjorde sitt inträde på arenan: arbetarfrågan, kvinnofrågan, den sociala frågan samt religionsfrihetsfrågan, alla som ett uttryck för upplysningsidéernas frammarsch i Sveriges huvudstad.

Eva Gothlin, docent i idé- och lärdomshistoria från Göteborg, återvänder i sin uppsats till den franska huvudstaden, men nu gäller det efterkrigstidens Paris. Efter allmänt avstamp i fjärde republiken, d.v.s. Frankrike åren 1946–1958 koncentrerar sig Gothlin på Saint-Germain-des-prés, kvarteret som blev den franska huvudstadens kulturella centrum och på existentialismen och dess genombrott med Sartre och Beauvoir. Speciellt fräscha ter sig avsnitten om jazzen och ungdomskulturen i efterkrigstidens Paris och analysen av Simone de Beauvoirs klassiker "Det andra könet" från år 1949, publicerad oavkortad på svenska så sent som 2002 med ett företal av Gothlin själv.

Sammanfattningsvis kan man sålunda konstatera att antologin "Den skapande staden" bildar en fungerande helhet där inget bidrag egentligen faller utanför ramarna. Det är i hög grad fråga om idéhistoria ur ett brett perspektiv, ett grepp som är mycket välkommet för dagens kultur- och urbanforskare. Samhällets alla områden blir föremål för debatt med fokus enkannerligen ställt på staden, både stora metropoler och mindre provinsiella städer. Idéhistoriskt täcker antologin ett brett fält, från antiken och renässansen, över upplysningen och romantiken till 1900-talets behaviorism och existentialism. Slutligen instämmer man gärna i förlagets egen karakteristik av boken: "De historiska stadsmiljöerna befolkas och konkretiseras. Rummets och tidens ande kommer läsaren nära."

Lars-Folke Landgrén

Krigshistoria utan krig

Aarni Lehti, *Baltian maakuntien ja Suomen merkitys Venäjän keisarilliselle laivastolle v. 1854–1914*. With an English summary. 298 s., Sotahistorian laitoksen julkaisusarja 1, n:o 7, Helsinki–Tammisaari 2003.

Försvarshögskolans institution för krigshistoria har genom kommandör Aarni Lehtis försorg producerat sin första "egna" doktorsavhandling. I avhandlingen har Lehti undersökt Rysslands krigsflotta både till havs och vid kusterna under tiden från Krimkriget till första världskriget. En dylik holistisk undersökning har inte tidigare gjorts, fastän många bibliotek skrivits fulla om den ryska flottans krig och skeppsbyggnadsprogram.

Författaren har delat in den undersökta perioden i fyra skeden. Omedelbart efter Krimkriget var den ryska flottan fortfarande svag, men ur teknisk synvinkel var skedet intressant: man började installera ångmaskiner i fartygen, och krigsskeppen kunde sålunda med Sveaborg som bas operera längs farlederna i skärgården, dit tidigare endast roddskepp vågat sig. Man använde sig också av de finländska skeppsvarven, emedan dessa kunde bygga fartyg av trä.

Det andra skedet inleddes med tsar Alexander III:s beslut att anskaffa en stor flotta värdig det mäktiga ryska kejsardömet. Seglen lämnades därhän, fartygen bepansrades och man placerade allt färre men samtidigt grövre kanoner i pansartornen. Kejsardömet lät inrätta en flottbas i Liepaja (ty. Libau), därifrån man skulle kunna behärska Östersjön och understöda lantarmén på östfronten.

Under det första skedet tillhörde ett värvat finländskt sjöekipage den ryska Östersjöflottan. De baltiska männen tjänade i sin tur i enlighet med den ryska manskapsuttagningen och senare värnplikten. Finland hade inget värnpliktigt sjöfolk. Däremot rekryterade den ryska flottan befäl bland både tyskarna i Baltikum och bland Finlands ståndspersoner, och män ur bägge dessa grupper avancerade till hög rang. Under järnfartygens tid byggdes i Finland torpedbåtar, alltså små fartyg, medan de stora fartygen tillverkades antingen i S:t Petersburg på Rysslands egna skeppsvarv eller ofta också inköptes från utlandet – S:t Petersburg och Kronstadt finns med i undersökningen, som sig bör, även om de inte inryms under den avgränsande rubriken.

De slagskepp och kryssare som byggts i Östersjöområdet förstördes i kriget mot Japan i Fjärran Östern 1904–1905, och de fåtal fartyg som räddades tvingades under undersökningens tredje skede huka sig i skydd av Kronstadt. S:t Petersburgs sjöförsvaret tvingades därför stöda sig enbart på kustbatterier.

Under det fjärde skedet repade sig flottan från sitt förnedringstillstånd och i S:t Petersburg byggdes stora *dreadnought*-slagskepp tillhörande Gang-klas- sen. Fyra dylika hann bli färdiga lagom till världskrigets utbrott, men ännu större planer blev på hälft på grund av kriget. Sjöförsvaret fördes framåt i

Finska viken med hjälp av de kustbatterier som anlades vid Porkala och Nargö (fi. Naissaari). Man började uppföra en stödjepunkt för den nya flottan vid Reval (Tallinn), vilken dock inte hann bli helt färdig och därmed kvarstod även Sveaborg som krigshamn. Också sunden som ledde till Rigabukten befästes. Kustartilleriet, minfältet och slagskeppen skulle i Finska vikens smala passager stoppa fientliga flottenheter på väg mot S:t Petersburg.

Aarni Lehti har gjort ett grundligt och samvetsgrant arbete såväl i ryska sjöarkiv som i Finlands riksarkiv då han arbetat med ryska papper samt då han utrett sjöfart, skeppsbyggande och sjöfolk även i finska och estniska arkiv. Det är svårt att peka på några som helst brister. Litteraturen presenterar Lehti sakligt, men det skulle ha varit bra att fastställa vad företrädarna utrett, så att forskarens egen insats bättre framträder. Begrepp och perspektiv har författaren fått av den gamle Mahan, även om en finländsk sjöofficer nog minst lika bra själv förstår sig på kusternas betydelse och krigföringen i skärgården. Författaren har nått en riktig insikt, då han flätat ihop skeppsbyggnadskunskapen, marschkraften och den vapentekniska utvecklingen med sjöstrategi och sjötaktik till en helhet, mot bakgrunden av Rysslands allmänna utveckling (beskriven endast genom korta hänvisningar).

Man kunde anmärka på källhänvisningarna då så mycket material samlats i en och samma not att granskaren inte kan veta varifrån de enskilda uppgifterna härstammar. En god lösning är även att utreda sjöfartens livlighet på basis av skadestatistiken, men det kan ju givetvis även förekomma lugna somrar då man färdas mycket utan skador. Att redogöra för Rysslands politik utgående från Wittes memoarer övertygar inte riktigt, och man brukar inte bekräfta det allmänt kända genom att hänvisa till t.ex. Salis världshistoria. Arbetets grundlighet framgår bl.a. av att skeppsbyggandet behandlas med en noggrannhet motsvarande ett uppslagsverk. De fartyg som byggdes för Östersjöflottan refereras var för sig med nämnande av namn och egenskaper, vilken myckenhet ställvis undanskymmer det egentliga forskningstemat. Men å andra sidan skulle det ha varit synd att lämna bort all den användbara information som är resultatet av författarens stora möda.

I undersökningens avslutande kapitel redogörs komprimerat för avhandlingens resultat. Kapitlets rubrik "Butakovs vändning" avser den förre amiralens styrrörelse, där man medelst fyra rätvinkliga vändningar nådde tillbaka till utgångspunkten, för att t.ex. rädda en sjöman som fallit överbord. Den ryska flottan seglade från Sveaborg till Liepaja, tvingades retirera till Kronstadt, men återvände sedan till Reval och Sveaborg.

Den av författaren använda forskningsmetoden har inom krigshistorien prövats genom två årtusenden sedan Herodotos och Thukydidés och befunnits hållbar. Då man följer med diskussionen om historieforskningens tillstånd och framtid, tvingas man naturligtvis reflektera över huruvida en dylik forskning äger existensrätt. Visserligen sägs det att forskningen i dag är pluralistisk, vilket låter tolerant, men tidvis framskymtar lärostridernas raseri, t.ex. då fyllandet av kunskapsluckorna fördöms som gammalmodigt (jag hänvisar

till *Historiallinen Aikakauskirjas* 100-årsnummer). Men en långt förädlad teori är inte tillfredsställande, om det inte först klargörs vad man egentligen diskuterar, och för detta ändamål krävs ju solid grundforskning. Som inbjuden opponent ansåg jag det rätt att tillstyrka godkännandet av Lehtis arbete.

Aarni Lehti har klargjort hur viktigt Östersjöns kustområde var för den ryska flottan. Författaren överskrider inte de gränser och avgränsningar han uppställt, men utgående från undersökningen kan man väl förstå att också Östersjöns rödflaggande flotta till en början känt sig trängd då den stängts in i Kronstadtsviken, därifrån den, efter att ha återfått sin styrka, med kraft avancerade till Porkkala och Liepaja, och sedan åter tvingades dra sig tillbaka för att rosta sönder i Kronstadt. Dessa vändningar har haft en stor betydelse för de baltiska länderna och Finland. Vad månne följande skede skall bli? Historien tar ju aldrig slut, trots motsatta påståenden.

Pertti Luntinen

Mångsidigt och tankeväckande om Riksdagshuset som konstverk och politiskt monument

Liisa-Maria Hakala-Zilliacus, *Suomen eduskuntatalo: Kokonaisuutena, itsenäisyysmonumentti ja kansallisen sovinnon representaatio*. 496 s. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 875, Helsinki 2002.

Med Liisa-Maria Hakala-Zilliacus avhandling om Finlands riksdagshus har vår främsta, eller åtminstone största politiska monumentalbyggnad äntligen fått den brett dokumenterande och empiriskt-kritiskt upplagda vetenskapliga monografi som Riksdagshuset onekligen varit förtjänt av redan länge. Avhandlingens underrubrik lyder på svenska *Helhetskonstverk, självständighetsmonument och representation för det nationella enandet*. Så vitt undertecknad har sig bekant, har avhandlingens första utgångspunkt varit att granska Riksdagshuset som ett helhetskonstverk. Under arbetets gång har dock *det nationella enandet* vuxit fram som ett allt viktigare tema för författaren, eller som hon själv skriver, ”den inrikespolitiska kontexten för byggandet av Riksdagshuset blev till slut den viktigaste ledtråden för min avhandling”. Utifrån detta bygger Hakala-Zilliacus upp en hypotes som går ut på att närheten till inbördeskriget tydligt påverkat Riksdagshuset som ett helhetskonstverk och att 1920-talets inrikespolitik, den nationella försoningen, på ett mer avgörande sätt än vad som tidigare uppfattats, påverkat Riksdagshusets arkitektur och bildprogram. Avhandlingen lyckas även visa på en rad san-

nolika skäl som stöder en sådan tolkning av Riksdagshuset och dess bildprogram. Bokens 496 välfyllda (och rikt illustrerade) sidor omfattar på ett grundligt, men ändå mångsidigt och ändå samlat och många gånger också mycket inspirerande sätt det mesta av betydelse gällande Riksdagshuset. Detta forskningsresultat får anses viktigt – och högst antagligt i huvudsak riktigt – samt mycket välgörande för vår förståelse av Riksdagshuset som konstverk och en produkt av sin tid. Följande randanmärkningar till läsningen av Hakala-Zilliacus bok må därför inte uppfattas som en kritik av forskningens resultat i sig, utan snarare som ett försök till en fortsatt problematisering kring några punkter i en säkerligen fruktbar forskningshypotes.

Det är ett känt faktum att arkitekten J. S. Siréns hem, kontor och arkiv totalförstördes i luftbombardemangen vintern 1944. Inte heller existerar det något på förhand uppgjort explicit dokument om det bildprogram som följdes vid utsmyckningen av Riksdagshuset. De skriftliga primärkällorna till Riksdagshusets historia är därför relativt knapphändiga, med undantag av byggnadskommissionens i sig rätt kortfattade protokoll och de ritningar som befinner sig i Riksdagens ägo. Själva byggnaden med sitt innehåll har därför på en gång varit undersökningens objekt och dess huvudsakliga källa. Författaren talar själv om en rekonstruktion där själva huset står i textens ställe. Ansatsen är således hermeneutisk och ikonologisk: det gäller att uttyda delvis t.o.m. implicita och för aktörerna själva kanske rent av omedvetna intentioner som kommit till uttryck i den utförda byggnaden. För forskaren – Hakala-Zilliacus ansluter sig här närmast till Gadamer – gäller att den producerade tolkningen bör äga giltighet och kunna visas vara mer sannolik än någon annan.

Hakala-Zilliacus avhandling är alltså inte en byggnadshistoria i vanlig mening. Byggnadshistorien förekommer förvisso, men är underordnad den hermeneutiska och ikonologiska ansatsen. Inte heller ägnar sig Hakala-Zilliacus i större utsträckning åt receptionsfrågorna, utan stannar i princip vid Riksdagshusets färdigblivelse och invigning år 1931. Tidsramen är alltså huvudsakligen förlagd till Riksdagshusets tillkomsttid, till den finska tjugotalsskontexten. Ett något bredare perspektiv på Riksdagshuset och dess historiska bakgrund kunde åtminstone på några punkter dock ha varit ännu mer klargörande.

Inte heller handlar det enbart om en arkitekturhistorisk undersökning. Det traditionellt arkitekturhistoriska (typ stilfrågor, "Schaffer und Werk" etc.) har tvärtom medvetet nedtonats i avhandlingen. Den nordiska klassicismen, Tengboms konserthus, Östbergs stadshus, Asplunds bibliotek och Kampmanns *Politigården* omnämns självklart i samband med Riksdagshuset. Viktigare än dessa var enligt Hakala-Zilliacus dock det tyska inflytandet, dels Behrens ambassadbyggnad i St. Petersburg och – kanske lite förvånande – Wallots riksdagshus, men också – mycket mindre förvånande – själva källan: Schinkels *Altes Museum*. Till samma tyska neoklassicism skulle man givetvis komma även via C. L. Engel, som Hakala-Zilliacus på nytt och med rätta, i

anslutning till J. S. Siréns egna ord, lyfter fram i samband med Riksdagshuset. Sirén och samtiden såg dock anslutningen till Engel i ett nationellt och patriotiskt perspektiv. Så uppfattade man även gärna alla materialval i anslutning till byggnadsverket (härvid lyckades dock Sirén som en närmast enväldig smakdomare genomdriva några betydande och på sin tid uppseendeväckande undantag så som inredningens marmor och jakaranda). Överhuvudtaget har det varit författarens tacksamma uppgift att som ett genomgående tema i sin bok följa de i Riksdagshuset överallt närvarande kontrapositionerna mellan tradition å den ena, modernitet å den andra sidan. Detta är samtidigt en av avhandlingens starkaste sidor.

I spänningsfältet mellan tradition och modernitet öppnar sig också Hakala-Zilliacus tolkning av Riksdagshuset som ett helhetskonstverk. Här är det tal framför allt om nationalmonumentets inredning, ett samlat verk av ett helt garde av tidens konstnärer ehuru med Sirén suverän i ställningen som en *primus inter pares*. Stundom tyngs kanske genomgången av Riksdagens olika utrymmen av en viss (i och för sig informativ) katalogmässighet, men iakttagelserna är dock städse kunniga och slutsatserna ofta intresseväckande. Riksdagshuset präglas framför allt av en närmast programmatiskt genomförd hierarkisk monumentalitet (t.ex. stolar på fem olika *nivåer*). Inom denna monumentalitetens stela ram passade det utmärkt att överbetona hantverk och det agrara på bekostnad av det moderna och industriella. Industrisamhället fick för det mesta stanna utanför Riksdagshusets väggar – och i konstruktionerna bakom väggarna. I inredningen begränsades modernismen till vissa textiler och möbler, caféet och damrummet. I detta sammanhang är kvinnornas roll både som riksdagsledamöter och konstnärer anmärkningsvärd, vilket ej heller undgått författaren.

Till dynamiken mellan tradition och modernitet i Riksdagshuset hör emellertid också en bestämd historielöshet. Det historistiska Riksdagshuset blev, skriver Hakala-Zilliacus, i sin bildvärld utan en stor nationell historieberättelse. Tydligt eftersträvades avsiktligt en särskild neutralitet och även ett slags njugghet. Sirén underströk enligt Hakala-Zilliacus på intet vis det finsk-nationella, nationalfärgerna vitt och blått (eller för den delen, rött och gult som i Ständerhuset) kom inte till användning i det nya Riksdagshuset. Färgskalan blev i stället grön-grå, den från det brittiska underhuset stammande parlamentariska färgen. Inte ens statsvapnet rymdes med i Riksdagshuset, utan i dess ställe placerades blott den enkla inskriptionen "A D VI XII MCMXVII", d.v.s. självständighetens datum. Däremot användes nog delar av statsvapnet, såsom rosorna, på många ställen i Riksdagshusets dekor och de nio landskapsvapnen finns på plats i takfrisen i plenisalen och även på t.ex. statsministerns stol i regeringens sammanträdesrum. En bärande tanke i Hakala-Zilliacus avhandling är också att *landskapens och folkets* historia i Riksdagshusets bildprogram fått ersätta landets korta och inte helt problemfria statliga och politiska historia. Bildprogrammet representerar enligt Hakala-Zilliacus ett statiskt och patriarkaliskt agrarsamhälle, ett samhälle som

naturligtvis, liksom Riksdagshuset egna former, var på god väg att bli en anakronism i Finland redan då byggnaden uppfördes.

Denna speciella historielöshet i Finlands riksdagshus är naturligtvis rätt så anmärkningsvärd, i synnerhet om man jämför med andra länder. Parlamentshuset som en särskild nationell byggnadstyp hade på 1800-talet också fått ett eget *decorum*. Kunnigt noterar författaren både det som finns och – lika viktigt – det som saknas. Plenisalens skulpturserie och Riksdagshusets främsta konstverk, Väinö Aaltonens *Työ ja tulevaisuus*, är naturligtvis både ett idealiserande och ett heroiserande patriotiskt verk, men däremot inte en i raden av antika dygdemönster eller dito allegorier som man finner i många andra parlamentshus, utan snarare en biologisk och psykologiserande framställning av den finska folkkaraktären. I sin nakenhet utelämnades till sist t.o.m. de attribut som ännu på skisserna åtföljt statyerna och som underlättat tolkningen av deras namn. Endast huvudfiguren *Framtiden* – på en gång både madonna och Suomi-jungfru – bär ett barn som med höjd hand hälsar den närvarande tiden (och som f.ö. ställts upp helt så som konstnären avsett). Den bildstorm som konstverket framkallade var enligt Hakala-Zilliacus sist och slutligen blott en moralistisk reaktion från en liten ultrakonservativ grupp. Å andra sidan, och det förefaller ju troligt, kan nakenheten också ha fungerat som ett svepskäl för att ersätta statyerna med ett av många önskat stormannagalleri. Också i Stora utskottets sal fanns en folklivsstudie om ock i långt anspråklösare format, Hannes Auteres i trä skurna och smått humoristiska *lantis*-typer avbildade i sina dagliga värv. Det handlar om ett slags kompletterande och säkerligen även om en mer realistisk motpol till Aaltonens statyer, men dock en minst lika eller t.o.m. mer agrar bildserie. Utredningen och uttydningen av Riksdagshusets bildvärld och ikonologi framstår som undersökningens mest givande bidrag.

Riksdagshuset som självständighetsmonument är, precis som författaren konstaterar, ett ofta och allmänt framfört, redan retoriskt blivit påstående. Men just därför bör det också kunna granskas kritiskt och ur nya synvinklar, vilket författaren delvis även lyckas göra. Känt är att Helsingfors blev utan ett särskilt frihetsmonument, och även utanför huvudstaden restes sådana monument bara i Viborg och Vasa, nämligen på orter av särskild betydelse för den vita sidans uppfattning om inbördeskriget 1918. Viborgmonumentet från 1927 – ett lejon med en sköld – utfördes av Gunnar Finne som även ansvarade för Riksdagshusets skulpturala utsmyckning. Vasa fick 1938 sin frihetskrigare utformad av Yrjö Liipola, en skapelse som – intressant nog – den tidigare Vasabon J. S. Sirén ansåg för alltför oborstad. Nära till hands låg då att i Riksdagshuset se det saknade frihetsmonumentet, vilket också genast skedde. Detta kan iakttas i diskussionen om Riksdagshuset åren 1923–24 både i tidningen *Arkitekten* och i Riksdagen själv, i tidningspressen under byggnadsskedet och i president Relanders ord vid riksdagsöppningen år 1931. Byggnaden var ett självständighetsmonument inför vilket även socialdemokratin kunde ställa sig välkomnande. Hilda Seppälä skrev år 1931 i *To-*

veritar att i en tid då parlamentarismen stod i vanrykte och demokratin skändades, fullbordades Riksdagshuset likt en protest mot allt sådant. Detta var, så vitt undertecknad kan se, helt klart en av tidsandan angiven ny variant på ett gammalt tema i socialdemokraternas uppfattning om detta monumentala byggnadsverk. För denna speciella byggnadsfråga var ju *mutatis mutandis* ingalunda i Finland ny på 1920-talet. Tvärtom, kan man väl säga, var diskussionen om riksdagshuset på 1920-talet en mer eller mindre direkt fortsättning på den omfattande debatt om lantdagshuset som utan framgång förts efter representationsreformen år 1906. Här blir 1920-talskontexten hos Hakala-Zilliacus alltför begränsande, i synnerhet som undertecknad i sina tidigare lärdomsprov (till vilka författaren nog på andra punkter hänvisar) med viss utförlighet behandlat just detta. Till en del gäller detsamma även beträffande frågan om ett helt nytt parlamentshus respektive att ta avstånd från Ständerhuset.

Detta må så föra över till undersökningens tredje och samtidigt också för den politiska historien mest relevanta perspektiv, nämligen till Riksdagshuset som monument över den nationella försoningen. I en finländsk 1920-talskontext är detta givetvis en ganska lockande tolkning som även verkar kunna förklara och under sig samla många av Riksdagshusets särdrag, både arkaismen och historielösheten. "Inbördeskrigets tabu införde i Riksdagshuset en fjärmande och eskapistisk modus", som författaren skriver. Provocerande eller förkunnande bilder förekommer inte och inte heller något sådant som ens implicit skulle ha kritiserat den röda sidan. Däremot finns det enligt författaren åtminstone en bild som visar på motsatsen, nämligen Gunnar Finnes relief med det skadade lejonet i Riksdagens café. Bilden ser Hakala-Zilliacus som ett slags nyckel till tolkningen av Riksdagshusets budskap eller, som hon skriver, en uttrycklig hänvisning till inbördeskriget och ett *ex voto självporträtt* av Riksdagens uppgift i det av inbördeskriget sargade landet. Det sårade statslejonet (som förlorat sin krona) vårdas ömt av en kvinna – på en gång både Suomi-jungfru och folkvald – samt av några omgivande män, folkets äldste. Bilden av det sårade och på sin krona berövade lejonet är säkerligen i sig tillräcklig för att berättiga även en sådan tolkning. Men om man i det sårade lejonet skulle vilja se t.ex. en hänvisning till den välkända sagan om Androkles och lejonet (figuren som vårdar lejonets tass är fullt tillräckligt androgyn för att även kunna tas för en yngling), kunde säkert tolkningen av bildens budskap bli rätt annorlunda. Androkles var ju den förrymda slav och upprorsman som mirakulöst räddades undan döden på arenan av det lejon han själv tidigare förbarmat sig över!

Androkles får här tjäna som exempel på begränsningen i den inhemska 20-talskontexten. Helt riktigt framhåller Hakala-Zilliacus att Finlands riksdagshus är tämligen unikt och utan närmare anknytning till grannländernas motsvarigheter trots närheten i tid (t.ex. beträffande vissa *art deco* inslag som kan ses i parlamentshusen i Tallinn, Kaunas och Warszawa). Finlands riksdagshus var nämligen det enda nya europeiska parlamentshus som uppfördes helt

från grunden under mellankrigstiden. Man får i själva verket resa långt utanför Europa för att se något liknande, t.ex. till Herbert Bakers *Council House* i New Delhi (1921–27), som f.ö. i sin *Colosseum-design* faktiskt – till sitt yttre – uppvisar både kolossalpelare och rund form, eller till Bertram G. Goodhues *Nebraska State Capitol and World War Memorial* (1922–32), där alldeles som i Finlands riksdagshus, eller kanske t.o.m. ännu mera, det moderna och det monumentala, historia och samtid, befinner sig i spänningsfylld kontrast. Närmast Finland och Europa i tid och rum torde väl Clemens Holzmeisters parlamentshus i Ankara komma – byggnaden påbörjades i slutet av 1930-talet. Inget av dessa tre hus omnämns i avhandlingen. Men beträffande de något äldre riksdagshusen i t.ex. Köpenhamn, Stockholm, t.o.m. Bern och Berlin, eller för den delen, utvidgningen av Montecitorio-palatset i Rom, kan det knappast gälla att Finlands riksdagshus inte skulle ha mycket med dem att skaffa. Förutom att arkitekten säkert kände till dessa byggnader och väl också personligen besökt flera av dem, skulle åtminstone undertecknad gärna vilja se Finlands riksdagshus framställt som en något försenad, men visserligen inlemmad del av en och samma från 1800-talet stammande tradition. I och för sig tror jag nog att avhandlingens författare delar denna syn – för det talar hennes vakna blick för parlamentshusens decorum – men mycket förblir osagt samtidigt som den internationella diskussionen i avhandlingen är mycket kortfattad.

Detta onödigt korta och kanske också nationellt alltför begränsade perspektiv på Finlands riksdagshus döljer också enligt undertecknads uppfattning – från en rent inhemsk utgångspunkt – några viktiga aspekter på Riksdagshuset som åtminstone delvis hade kunnat påverka (och fördjupa) tolkningen av Riksdagshuset som en sinnebild för den nationella försoningspolitiken. Ta t.ex. frågan om den överstora och arkaiska monumentaliteten. Förutom att det till en del helt enkelt kan ha varit ett tidsfenomen, vilket författaren även insett, hade ju monumentaliteten varit en ytterst viktig del av denna speciella byggnadsfråga åtminstone sedan 1870-talet och F. A. Sjöströms projekt för Observatorieberget. Ännu mera så och därtill just med det arkaiska draget framhåvt hade Eliel Saarinen utformat sitt projekt av år 1908. Det är omöjligt att tänka sig att J. S. Sirén trots sin klassicistiska puritanism, helt kunnat förbigå detta i sitt eget projekt. Arkaismen kunde väl som Hakala-Zilliacus skriver vara "ideologiskt ändamålsenlig men å andra sidan stå i konflikt med moderniteten", men faktum kvarstår dock att just arkaismen i detta sammanhang i Finland även ägde en sällsynt stark konstnärlig förebild. Det behöver alltså inte alls handla om mest social och politisk, ideologisk eskapism, utan ett rent konsthistoriskt resonemang hade här nog burit längre än vad man kanske först ville tro.

Något som å andra sidan har en direkt politisk anknytning men som i hög grad verkar ha undgått författaren utifrån hennes speciella 1920-talsperspektiv är hur det föregående byggnadsprojektet för *Suomen eduskunta* (alltså just Saarinenens) i så hög grad hade omfattats av och även förknippats med social-

demokraterna. Just vänstern (stödd av vissa ungfinnar) hade drivit frågan om ett monumentalt lantdagshus före självständigheten. Byggnadsfrågan var alltså politiskt sett från början snarast ett socialdemokratiskt projekt. Efter inbördeskriget övertog sedan agrarerna från socialdemokraterna ledningen för detta projekt, vilket syns bl.a. på Alkios, senare Kallios (som faktiskt ursprungligen motsatt sig en ny och dyr byggnad) starka ställning i byggnadskommittén, där kommunisterna totalt förbigåtts. Därav också det s.a.s. agrariserade bildprogrammet som således inte enbart eller ens främst behöver vara ett uttryck för en konsensus- eller försoningspolitik. Det kunde rentav handla om nästan det motsatta, om den segrade vita bonderepublikens ideal. Med Riksdagshuset kan det ha gått lite som för Regeringsformen av år 1919. Republiken segrade nog men inte alls så som vänstern velat, utan så som agrarerna ansåg bäst: symboliskt var Finland en republik, i verkligheten dock en *quasi-monarki*.

Finlands relativt sparsamt förekommande statligt-politiska arkitektur har länge (egentligen märkligt länge) fått klara sig utan empiriskt-kritiska monografier på hög akademisk nivå. Riksdagshuset har därför alltför länge fått dras med de okritiska, rentav naiva, antagandena om raka samband mellan "stil" och "politik" m.m. Hakala-Zilliacus avhandling ger detta tveklöst förnäma byggnadsminnesmärke all den upprättelse det kan behöva. Intressant är att Riksdagshusets rehabilitering liksom så mycket annat tycks ha blivit möjlig först efter Sovjetunionens fall. Som så ofta i dylika fall är det tänkbart att författaren icke helt undgått vissa övertolkningar "åt det andra hållet" – nyckeln till Riksdagshusets historiska betydelse ligger kanske ändå mera hos Hilda Seppälä än hos Gunnar Finne – men det viktigaste är att vi nu tack vare Hakala-Zilliacus befinner oss ett gott stycke närmare Riksdagshusets historiska verklighet än förut.

Thomas Westerborn

Wienkretsen och Finland

Ilkka Niiniluoto & Heikki J. Koskinen (red.), *Wienin piiri*, 261 s., Gaudeamus, Helsingfors 2002.

När Eino Kaila 1930 utsågs till professor vid Helsingfors universitet kritiserades han för att vara alltför ensidigt inriktad på naturvetenskap och matematik. Man beförde att hans filosofi, som sades reducera själen till kolföreningar och magnetfält, skulle innebära ett hot mot den kulturfilosofiska traditionen. I ett litet perifert land som Finland var det lämpligare att filosofiprofessorn hade en historisk infallsvinkel till sitt ämne än att han som

Kaila gav sig hän åt internationella moderiktningar. Då det dessutom fanns anledning att befara att moderiktningen flörtade med socialism och kommunism var det skäl att vara på sin vakt.

Den moderiktning som Kailas kritiker syftade på var den så kallade Wienkretsen som under mellankrigstiden utvecklades till den mest betydande filosofiska rörelsen i Europa. Även om rörelsen upprepade gånger dödförklarats är det ingen överdrift att påstå att den logiska positivismen (eller den logiska empirismen) som förknippas med Wienkretsen satte agendan för den analytiska filosofin för en lång tid framöver. Detta kom också att gälla för den finländska filosofin, som sedan Kaila haft ett gott anseende inom den analytiska traditionen. Kailas engagemang i Wienkretsen öppnade många dörrar för yngre finländska filosofer. Bland dessa kan man nämna Georg Henrik von Wright, Jaakko Hintikka och Ilkka Niiniluoto, som samtliga medverkar i antologin *Wienin piiri*. Boken har följaktligen alla förutsättningar att utgöra ett synnerligen intressant och viktigt bidrag till den moderna finländska filosofins historia.

Wienin piiri består av elva artiklar om Wienkretsen skrivna av finländska filosofer från flera generationer. Därmed ger antologin en nyanserad bild av hur man i dagens Finland uppfattar arvet från den logiska positivismen. Inom filosofin är man i regel långsam med att göra *historia* av sitt förflutna. Vanligtvis räknar man fortfarande hela 1900-talets filosofi som *samtida*. Utgivningen av *Wienin piiri* tyder då att man också i Finland börjat se den logiska positivismen som ett passerat kapitel. Det har blivit möjligt att se Wienkretsen och dess betydelse för den finländska filosofin med nya ögon, vilket i sin tur fört med sig ett nyvaknat intresse för rörelsen.

I sin inledande artikel konstaterar Ilkka Niiniluoto att det dröjde länge innan det uppstod ett historiskt intresse för Wienkretsen. Men under de senaste 20 åren har den idéhistoriska forskningen tilltagit och fört fram många viktiga rön om kretsens inre dynamik. Särskilt har bilden av att Wienkretsen skulle ha haft ett enhetligt filosofiskt program visat sig vara en grov förenkling. Wienkretsen enades inte i några filosofiska teser, utan snarare i sina attityder – något som J u h a M a n n i n e n kallar för en "postmetafysisk upplysningsanda".

Både Niiniluoto och Manninen betonar de *politiska* omständigheter som omgav Wienkretsen i mellankrigstidens Österrike. Även om man brukar tala om det "röda Wien" var universitetet i staden, liksom stora delar av den österrikiska landsbygden, starkt konservativa. Situationen polariserades successivt och 1934 förbjöds det socialdemokratiska partiet av förbundskanslern och Mussolinibeundraren Engelbert Dollfuss. Wienkretsen uppfattades tidigt, mycket på grund av Otto Neuraths politiska engagemang, som en modernistisk, progressiv och vänsterinriktad rörelse och därför var många av dess medlemmar uteslutna från poster vid universitetet. I takt med att den politiska situationen förvärrades under 1930-talet försämrades också Wienkretsens möjligheter att verka ostört. Vid tiden för *Anschluss* hade de flesta medlem-

mar, i egenskap av socialister och/eller judar, redan tvingats fly landet. Många emigrerade till USA eller Storbritannien och lade därmed grunden för den anglosaxiska analytiska traditionen (som alltså egentligen har sitt ursprung på kontinenten).

Manninens bidrag till *Wienin piiri* är antologins i särklass längsta och baserar sig på ett omfattande arbete med historiskt källmaterial. Han ägnar särskild uppmärksamhet åt de många konflikterna och dispyterna inom kretsen. Enligt Manninen spelade de politiska omständigheterna en avgörande roll när det gällde kretsens profilering. Speciellt Neurath betonade vikten av att framstå som en enad rörelse även om man inte alltid höll med varandra i filosofiska detaljfrågor. Manninen konstaterar att det inte är någon överraskning att de enda som talade om "Wienkretsens filosofiska teser" var gästerna utifrån, t.ex. Alfred A. Ayer och Eino Kaila, och kretsens många kritiker.

Manninen för också en intressant diskussion om den mytomspunne Wittgensteins roll i Wienkretsen. Hans ungdomsverk *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) (hög-) lästes flitigt i kretsen och hade ett stort inflytande på det filosofiska arbetet. Det var endast Neurath som öppet motarbetade det Wittgensteinska inflytandet. Neurath såg i Wittgenstein en vetenskapsfientlig metafysiker och brukade därför ideligen avbryta diskussionerna om *Tractatus*. Anekdoten förtäljer att de övriga medlemmarna – trötta på de många invändningarna - bad Neurath att kort och gott säga "M" när han tyckte att något lät "metafysiskt". Till slut föreslog Hans Hahn att det räckte om Neurath sade "icke-M" när något *inte* lät metafysiskt.

Neurath undantagen var medlemmarna, med Moritz Schlick i spetsen, minst sagt entusiastiska över *Tractatus*. I slutet av 1920-talet bjöds Wittgenstein in till diskussioner kring hans filosofi. Wittgenstein var emellertid inte den lättaste att ha att göra med. Att han skulle ha deltagit i kretsens studiecirkelliknande träffar var uteslutet. Det var bara Schlick, Rudolf Carnap – en av Wienkretsens frontfigurer – och några till som fick audiens. Efter ett fåtal möten var också Carnap utesluten. Wittgenstein hade bland annat retat upp sig på Carnaps vurm för esperanto. Enligt Manninen är det inte otänkbart att brytningen mellan Carnap och Wittgenstein speglade en konflikt om vem som hade det största inflytandet över Wienkretsen och dess medlemmar. Hur som helst står det klart att dessa två storheter inom den analytiska filosofin hade alldeles olika temperament. Carnap påstod senare att han aldrig stött på sådant hat från någon människa som från Wittgenstein.

Wienin piiri ger (med rätta) inget klart besked i frågan om vilka filosofer som hörde till Wienkretsen och vilka som inte gjorde det. Enligt Manninen förefaller det till exempel oriktigt att räkna Wittgenstein som medlem även om hans inflytande var enormt. Det är heller inte lätt att avgöra om gästerna Karl Popper, Ayer, Kaila, Jørgen Jørgensen och Arne Næss hörde till kretsen, eller om de formade ett slags yttre ring. I Norden har man gärna betonat att de egna filosoferna aldrig var svurna logiska positivister, utan att det var fråga om en mellanperiod i de vidsynta filosofernas karriärer. En liknande tanke-

gång stöter man på i Arto Siitonens artikel om Hans Reichenbachs sannolikhetsbaserade kunskapsteori och dess förhållande till Wienkretsen. Filosofiböckerna ger gärna vid handen att Reichenbach skulle ha hört till Wienkretsen eller åtminstone att han och kollegerna Berlin skulle ha förespråkat en logiskt positivistisk filosofi. Siitonen visar däremot att Reichenbachs filosofiska program var riktat mot "positivismen" och att hans centrala argument angrep filosofer som t.ex. Carnap. Men mot bakgrund av Manninens artikel känns det dock som om dialogen mellan Reichenbach och Carnap exemplifierar skillnaden mellan ett yttre och inre perspektiv på Wienkretsen. Ur Wienkretsens synvinkel var inte detaljfrågorna avgörande – man ville gärna se Reichenbach som en del av samma filosofiska rörelse. I Berlin verkade däremot Wienkretsen som en sluten enhet mot vilken det gällde att profilera sig själv.

Också Ilkka Niiniluotos artikel om Eino Kaila och Wienkretsen tar upp frågan om Kailas logiskt empiriska period endast var ett sidospår i den mångsidiga filosofens utveckling. Kaila tilltalades aldrig av Wienkretsens politiska program och han delade heller inte dess djupa intresse för formell logik. Medan Wienkretsen allt mera kom att koncentrera sig på språket förblev Kaila alltid mera intresserad av verkligheten. Niiniluotos konklusion är att även om Kaila på ålderns höst återvände till de livsfilosofiska problemställningar som ursprungligen fört honom till filosofin, var hans kontakter till Wienkretsen ett nödvändigt steg i hans utveckling. Wienkretsen gav Kaila ett internationellt sammanhang, och det var dålig tur för honom att den analytiska filosofin fördrevs från det tyska Europa. Kaila lärde sig aldrig arbeta på engelska.

Den politiska utvecklingen i Österrike och mordet på Wienkretsens formelle ledare Moritz Schlick 1936 var oturligt också för Kailas elev Georg Henrik von Wright. Det var nämligen meningen att von Wright efter sin filosofie kandidatexamen skulle ha fortsatt sina studier i Wien. Oturen förvandlades till ett lyckokast då von Wright istället åkte till Cambridge, där han lärde känna Wittgenstein. von Wrights bidrag till *Wienin piiri* kunde kanske ha gått under rubriken "Wienkretsen – som jag minns den" och innehåller inga nyheter för den som bekantat sig med hans övriga självbiografiska författarskap. En kuriositet är dock berättelsen om hur det råkade sig att von Wright fick vara med om Wienkretsens slutgiltiga begravning i Wien 1953 och hur den kanske kunde ha överlevt under hans ledning.

Sami Pihlströms intressanta artikel belyser förhållandet mellan den amerikanska pragmatiska traditionen och den logiska empirismen. Riktningarna hade gemensamma idoler i den brittiska empirismen och i Machs fenomenalism, samt en gemensam fiende i den metafysiska idealismen. Trots detta fanns det ringa kontakt mellan rörelserna under mellankrigstiden. Situationen förändrades då många av Wienkretsens ledande representanter emigrerade till USA. Till exempel rörde sig Carnap under sitt senare författarskap allt mera i en pragmatisk riktning. Samtidigt brukar man kunna säga att hans

elev Willard Van Orman Quine satte den sista spiken i den positivistiska kistan genom sin klassiska artikel 'Två av empirismens dogmer' (1951). Pihlström problematiserar denna berättelse. Det var aldrig Quines mening att ta död på Wienkretsen. Genom sin kritik av Carnap ville han snarare föra Wienkretsens anda vidare och göra den empiristiska positionen mera hållbar.

Heikki J. Koskinen går närmare in på diskussionen mellan Carnap och Quine. Koskinen menar att dispyten gällde mera än blott distinktionen mellan analytiska och syntetiska satser. Diskussionen speglade de två tänkarnas syn på filosofin överhuvudtaget. Medan Carnap ville att filosofin skulle ägna sig åt en logisk analys av det vetenskapliga språket öppnade Quine dörren för tvärvetenskaplig forskning i frågor som av Carnap och de flesta i Wienkretsen skulle ha förkastats som metafysik.

Antologin avslutas genom ett något argt inlägg av Jaakko Hintikka som gör upp med positivismens banemän Quine och Thomas Kuhn. Enligt Hintikka var Kuhns frågeställning fundamentalt olik Wienkretsens. Medan kretsen letade efter den rätta vetenskapliga metoden, frågade sig Kuhn hur den vetenskapliga utvecklingen *de facto* sker. Enligt Hintikka var Kuhn vetenskapshistoriker, inte filosof. Bristande insikter i vetenskaplig metod gör också Quines kritik av den logiska empirismen missriktad. "I vetenskapen är Kuhn och Quine bänkidrottare, inte idrottsmän eller ens tränare" är Hintikkas konklusion.

Generellt håller artiklarna i *Wienin piiri* en hög nivå. Antologin ger en god bild av hur arvet från Wienkretsen uppfattas bland filosofer i dagens Finland. Det största problemet med boken är att dess målgrupp förblir oklar. Medan vissa artiklar förutsätter ringa förkunskaper i filosofisk jargong, så behandlar andra filosofiska argument och tankegångar på ett sätt som ter sig onödigt tekniskt för en läsarkrets utanför de filosofiska institutionerna. Leila Haaparanta och Gabriel Sandus artiklar är kanske de främsta exemplen på det senare. Haaparanta beskriver hur Wienkretsens uppfattning om logik och filosofi skilde sig från Gottlobs Freges och Immanuel Kants, medan Sandu behandlar Carnaps försök att lösa sanningsproblemet i *Logische Syntax der Sprache* (1934). Artiklarna är väl skrivna men alltför svårtillgängliga för den som inte är insatt. Samtidigt är det också de författare som likt Niiniluoto och Manninen anlägger ett idéhistoriskt perspektiv som har den mest spännande läsningen att erbjuda. Värdefulla är naturligtvis också de artiklar (von Wrights och Hintikkas) som balanserar på gränsen mellan filosofihistorisk forskning och historiska dokument. I en alldeles egen kategori faller Pertti Lindfors artikel i vilken författaren jämför den dialektiska materialismen med den logiska empirismen som förenades i den (öst-) tyske filosofen Georg Klaus.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att behållningen av *Wienin piiri* är synnerligen stor för en idéhistoriskt intresserad filosof. Däremot kan det hända att en filosofiskt intresserad, men kanske inte så bevandrad, historiker först borde bekanta sig med den logiska positivismens filosofi genom t.ex.

von Wrights *Den logiska empirismen*. För att underlätta en selektiv läsning av *Wienin piiri* kunde boken ha försetts med ett personregister. För egen del hade jag också hoppats på en utförligare diskussion kring den finländska receptionen av Wienkretsen. Hur mottogs och diskuterades Wienkretsens filosofi i Finland och vilken betydelse fick den? Ilkka Niiniluotos artikel om Eino Kaila var en god aptitretare.

Johan Strang

FRÅN FÄLTET

Det första Gösta Mickwitz-seminariet

Historiska föreningen i Finland har med medel som dels donerats och dels testamentterats till föreningen av framlidne professorn i nationalekonomi vid Helsingfors universitet Gösta Mickwitz (1917–2003) inrättat "Bröderna Gösta och Gunnar Mickwitz fond för historisk och ekonomisk-historisk vetenskap". Fondmedlen skall användas till att arrangera ett vartannat år återkommande vetenskapligt seminarium. Enligt donatorns önskemål skall ekonomisk-historisk forskning även uppmärksammas och diskussion mellan olika historiska discipliner uppmuntras. Detta seminarium har med donators tillstånd getts namnet "Gösta Mickwitz-seminariet". I samband med detta seminarium skall ur fondens avkastning även utdelas ett pris som bär professor Gösta Mickwitz namn. Priset är avsett att utdelas för en förtjänstfull vetenskaplig artikel i ekonomisk historia eller historia.

Med tanke på att ämnet ekonomisk historia låg professor Gösta Mickwitz nära om hjärtat valde Historiska föreningen ett ämne ur den ekonomisk historien, *Globalisering och företagsledarskap i Finland och Sverige*, som tema för det första Gösta Mickwitz -seminariet. Det gick av stapeln i Svenska litteratursällskapets i Finland utrymmen vid Riddaregatan i Helsingfors den 18 oktober 2003. Vid seminariet uppträdde en rad framstående forskare från både Sverige och Finland. Fil. dr Richard Palmer från Stockholms universitet talade över rubriken *Globalisering av företag i ett långt tidsperspektiv* och gav därvid exempel på svensk industris utlandsexpansion under de senaste 100 åren. Professor Riitta Hjerppe från Helsingfors universitet medverkade med ett intressant anförande som behandlade *Utländska företag i Finlands ekonomi* med tyngdpunkten förlagd på perioden före andra världskriget. Därefter kommenterades dessa anföranden av docent Sven Nordlund från Umeå universitet.

Efter att deltagarna intagit en god lunch på restaurang Pomodor i Kronohagen fortsatte seminariet med ett föredrag av docent Susanna Fellman (Helsingfors universitet) om *Finska företagsledares utlandserfarenhet och internationalisering*. Därefter uppträdde docent Martti Häikiö (Helsingfors universitet) med ett anförande rubricerat *Företagsledningens roll i Nokias internationalisering*. Efter kaffet följde förberedda kommentarer av fil. dr Cecilia af Forselles-Riska och docent Per Schybergson, bägge från Helsingfors universitet, och en ställvis livlig diskus-

sion, varefter seminariet avslutades med en sammanfattning av docent Sven Nordlund.

I samband med öppnandet av seminariet utdelades även det första Gösta Mickwitz-priset. Priskommittén, som bestod av fil. dr Alexandra Ramsay, chefredaktör Patrik Lindfors och docent Lars-Folke Landgrén, hade beslutit, då priset nu för första gången utdelades, premiera en artikel i ekonomisk historia. Priset tillföll sålunda docent Susanna Fellman från Helsingfors universitet för hennes artikel om "Finska industriledare – en välutbildad elit" som ingick i det första numret av årgång 2002 av den anrika *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*. I artikeln har Susanna Fellman vidareutvecklat idéerna i sin doktorsavhandling "Uppkomsten av en direktörsprofession" (2000), som behandlade industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975, d.v.s. professionaliseringen av företagsledningen i finsk storindustri. I sin artikel behandlar Fellman dessa förändringar i ett utvidgat internationellt perspektiv och analyserar bl.a. orsakerna till den höga formella utbildningsnivån i finländskt näringsliv och dess betydelse för selektionsprocesserna. Artikeln håller enligt priskommittén hög vetenskaplig standard och baserar sig på ett adekvat datamaterial och omfattande litteratur. Fellmans artikel presenterar, liksom redan doktorsavhandlingen, nya rön, som förtydligar den tidigare bilden av hur företagsledningen förändrats.

Lars-Folke Landgrén

Gunnar Mickwitz pris år 2003

Framlidne professorn i nationalekonomi vid Helsingfors universitet Gösta Mickwitz donerade år 1990 medel till Historiska föreningen i Finland för återupprättandet av "Fonden till Gunnar Mickwitz minne", instiftad redan 1940 till minnet av föreningens vice ordförande, docent Gunnar Mickwitz (1906–1940). Gösta Mickwitz ville på detta sätt hylla minnet av sin äldre bror, som stupade i vinterkriget under de hårda striderna på Karelska näset i februari 1940. Ur fondens avkastning utdelas ett årligt pris, kallat Gunnar Mickwitz pris, åt en ung forskare för en förtjänstfull avhandling pro gradu vid den svenska lärostolen i historia vid Helsingfors universitet.

Enligt beslut av priskommittén, bestående av professor Henrik Meinander, universitetslektor Björn Forsén, fil. mag. Siv Fogelholm och Historiska föreningens ordförande, fil. mag. Derek Fewster, tillföll priset år 2003 fil. mag. Caesar Paterlini för dennes vetenskapligt förankrade avhandling pro gradu "Från toppstyrd marionettdocka till opinionsbildande medborgarrörelse – FN-förbundet i Finland 1954–1968". Enligt priskommit-

téns motivering erbjuder Paterlinis metodiska studie av FN-förbundets femton första verksamhetsår nya insikter i organisationens första tider och förändringarna i förbundets politiska profil och öppnar sålunda vägen för en viss omvärdering av förbundet. Den är därtill aktuell inför FN-förbundets instundande 50-årsjubileum.

Priset, omfattande 1 000 euro, utdelades den 24 november 2003 av Helsingfors universitets rektor Ilkka Niiniluoto vid en solenn ceremoni i universitetets huvudbyggnad.

Lars-Folke Landgrén

Svenskt i Finland, finskt i Sverige – slutkonferens

Slutkonferensen för det bilaterala forskningsprogrammet "Svenskt i Finland, finskt i Sverige" (fi. Kahden puolen Pohjanlahtea, eng. Interaction across the Gulf of Bothnia) anordnades i Uppsala den 28–29 november 2003. Forskningsprogrammets samtliga sjutton projekt var representerade och sammanlagt deltog ca 80 av programmets forskare, administratörer och företrädare för finansiärerna i konferensen. Huvudansvaret för arrangemangen bars av forskningsprogrammets koordinator, professor Nils Erik Villstrand från Åbo tillsammans med Uppsala Kongress och Konferens Ab.

Slutkonferensen ingick som ett led i forskningsprogrammets redovisning och av den anledningen var konferensprogrammet dels slutet och dels öppet för allmänheten. Fredagen den 28 november samlades de olika forskningsprojektens deltagare i Museum Gustavianum för att utbyta erfarenheter, utvärdera processen och eventuellt ta initiativ till nytt forsknings-samarbete. Uppsala universitets hälsning framfördes av dess Rector magnificus, professor Bo Sundquist, varefter konferensens öppnande skedde medelst inledningsord av ordföranden i forskningsprogrammets styrgrupp, professor emeritus Stig Strömholm från Uppsala och programkoordinatör, Nils Erik Villstrand. Som förmiddagens *key note*-talare uppträdde därefter professorn i historia vid Uppsala universitet, professor Torkel Jansson, som talade över rubriken "Två stater – samma land".

Efter lunchen, som intogs på Göteborgs nation, fortsatte konferensen internt under temat "Process, resultat, framtid" genom föredrag och diskussion. Först uppträdde Jan-Olof Aggedal (Lund) och Ingvar Dahlbacka (Åbo), vilka redogjorde för sina erfarenheter ur forskarens respektive projektledarens perspektiv. Därefter talade Hanna Snellman från Helsingfors universitet om "Programmering – hot eller välsignelse?" samt Marianne Junila från Uleåborgs universitet och statsveta-

ren Charles Westin från Stockholms universitet om "Sammanfogning av oförenligheter?", de sistnämnda i egenskap av redaktörer för en av programvolymerna. Sessionen avslutades med Päivi Mäkelä (Åbo universitet) föredrag om "Komparationens problematik inom historieforskningen". Efter detta var tid reserverat för möten mellan författarna i de fyra programvolymerna under respektive redaktörers ledning samt därefter ytterligare för interna projektmöten. Den första konferensdagen avslutades med middagsbuffé på Walmstedtska gården.

Den andra dagen vände sig forskningsprogrammet utåt mot den bildade allmänheten med föredrag i universitetshusets auditorier kring teman vilka motsvarade rubrikerna i de fyra programvolymerna. Dagen inleddes med parallella sessioner kring två teman "Historien" och "Samhället". Under den förstnämnda sessionen presenterades den skogsfinska migrationen och kolonisationen i Sverige under 1500- och 1600-talet av Gabriel Bladh (Karlstad) och Maud Wedin (Trondheim), varefter Peter Lindström (Umeå) talade om prästval och politisk kultur i 1600- och 1700-talets Sverige. Sessionens tredje föredrag behandlade "Finska språket – Torne lappmarks *lingua sacra*" och framfördes av Sölve Anderzén (Uppsala). Som talare under parallellsessionen uppträdde Anneli Sarvimäki (Helsingfors) om äldre migranters livsberättelser, Susan Sundback (Åbo Akademi) om "Minoritet, majoritet och socialt kapital" samt Harriet Silius (Åbo Akademi) om kön och etnicitet.

Efter lunchen fortsatte den publika redovisningen med ytterligare två parallella sessioner kring "Länderna" och "Språken". Den förstnämnda sessionen upptog talarna Charlotta Hedberg (Uppsala): "Finlandssvenska ansikten – migrationskulturer och livsbanor", Susanna Fellman och Riitta Hjerpe från Helsingfors, vilka presenterade föredrags-samarbete över gränsen (finska företag i Sverige och svenska företag i Finland före andra världskriget) samt Lars Jonung från Handelshögskolan i Stockholm, som dryftade den stora ekonomiska krisen i Finland och Sverige på 1990-talet. Vid parallellsessionen "Språken" inledde Anna-Riitta Lindgren (Tromsö) och Leena Huss (Uppsala) med ett föredrag under rubriken "Från antingen – eller till både – och" om den språkliga emancipationen i Finland och Sverige. Därefter uppträdde Tuija Nikko från finska handelshögskolan i Helsingfors: "Förstår vi varandra? Möten mellan finländare och svenskar i samband med gränsöverskridande fusioner". Sessionen avslutades av Helena Blomberg och Christian Kroll, båda från Svenska social- och kommunalhögskolan i Helsingfors), vilka talade om välfärdspolitikens offentliga ansikte i Sverige och Finland 1985–2001.

Den andra dagens publika del avslutades med en paneldiskussion kring temat "Likheter och olikheter" (mellan Sverige och Finland) som leddes av redaktör John Chrispinsson. I panelen ingick direktör Anders Ljunggren, professor Stig Strömholm och f.d. landshövdingen och för-

svarsministern Jan-Erik Wikström från Sverige samt rektor Gustav Björkstrand, professor Merete Mazzarella och professor Aili Nenola från Finland. Efter en provokativ fråga av moderator om de bägge länderna borde återförenas år 2009, då tvåhundra år förflutit sedan skilsmässan (vilken endast Wikström besvarade jakande) förflöt den en timme långa paneldiskussionen livligt inför en publik på ca 130 personer. Panelen kunde bl.a. enas om att de politiska processerna i Finland är öppnare än i Sverige, där dock samhällsdebatten åter är klart livligare. Konferensen avslutades därefter med en middag i god och trevlig anda på anrika Norrlands nation.

Forskningsprogrammet "Svenskt i Finland, finskt i Sverige" som pågått åren 2000–2003, har haft en totalbudget på ca fem miljoner euro, varav Finlands Akademi finansierat en fjärdedel, Svenska litteratursällskapet i Finland, Stiftelsen för Åbo Akademi och Svenska kulturfonden tillsammans en fjärdedel, medan på svenskt håll Vetenskapsrådet och Riksbankens jubileumsfond svarat för omkring hälften av programmets finansiering. Som ett led i forskningsprogrammets redovisning, där de enskilda projekten redogör för sina resultat i olika vetenskapliga fora, utarbetas även fyra temavolymer för en bredare publik på både svenska och finska. Den första (historien), som publiceras 2004, behandlar de båda ländernas gemensamma historia fram till rikets sprängning 1809 och hur det gemensamma arvet därefter förvaltades i de två stater som uppstått. Den andra (samhället) behandlar samhällsfrågor, t.ex. moderna flyttningsrörelser mellan länderna samt identitets- och minoritetsproblematik i nutiden. Den tredje programvolymen (länderna) tar upp ekonomisk och politisk samverkan och den fjärde volymen (språket) fokuserar på språket som kommunikationsmedel och maktfaktor.

Lars-Folke Landgrén

Medarbetare i detta nummer:

Petri Karonen, professor, Jyväskylä universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Pertti Luntinen*, professor emeritus, Tammerfors; *Eljas Orrman*, docent, Helsingfors universitet; *Stefan Nygård*, fil.mag., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Johan Strang*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Elina Waris*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Thomas Westerborn*, fil.lic, pol.mag., forskare, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Pertti Luntinens granskning (övers. Lars-Folke Landgrén). Elina Waris uppsats har översatts från engelskan av Laura Mattson.

Innehåll

Petri Karonen: De österbottniska städernas differentiering från landsbygden under 1600-talet	377
Elina Waris: Samfamiljesystemet i Finland och Estland	399
Stefan Nygård: "Det skapande livets oberäkneliga insats." Bergson, Finland och 1910-talets antipositivism	415
<i>Forskarprofilen</i>	
Henrik Meinander om historiens teori och praktik. Av Stefan Nygård	439
<i>Granskningar</i>	
Rainer Fagerlund: Bönder, krigsfolk och borgläger. Den militära tungan i Egentliga Finland under äldre Vasatid. Av Eljas Orrman	444
Erland Sellberg (red.): Den skapande staden. Idéhistoriska miljöer. Av Lars-Folke Landgrén	450
Aarni Lehti: Baltian maakuntien ja Suomen merkitys Venäjän keisarilliselle laivastolle v. 1854–1914. Av Pertti Luntinen	454
Liisa-Maria Hakala-Zilliacus: Suomen eduskuntatalo: Kokonaistaideteos, itsenäisyysmonumentti ja kansallisen sovinnon representaatio. Av Thomas Westerborn	456
Ilkka Niiniluoto & Heikki J. Koskinen (red.): Wienin piiri. Av Johan Strang	462
<i>Från fältet</i>	468

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 2003: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.